

DATIRANJE GLAGOLJSKIH TEKSTOVA

Josip Hamm

U V O D

Jagić je u svojem Pregledu hrvatske glagoljske književnosti (u Vodnikovoj Povijesti hrvatske književnosti, I) govoreći o prvom razdoblju našeg kulturnog i političkog razvitka napisao i ovo: »Među rijetkim pojavama, koje donekle podržavahu narodnu individualnost, zaslužuje da bude osobito istaknut hrvatski glagolizam u najširem značenju te riječi. Pod hrvatskim glagolizmom ne mislimo samo na crkvu, na obavljanje službe Božje jezikom slovenskim, po knjigama pisanim glagolskim slovima, i ako je time glagoljaštvo otpočelo, već imamo na umu razvitak narodnog jezika s glagolskim pismom za sve književne i društvene potrebe, što je javnomu životu davalo slovensko obilježje, odvajajući ga u nekoliko od kosmopolit-skog gospodstva latinštine« i, nešto dalje, da je sredovječni karakter hrvatskog javnog života bio samo toliko slavenski, »koliko je bilo gospodstva glagolske pismenosti«.

Odonda je prošlo četrdeset godina. U normalnim prilikama očekivalo bi se, da će te riječi kod nas — ako već ne i drugdje u slavenskom svijetu — izazvati organizirano pristupanje k radu, i da će naša slavistika redom i postupno, polazeći od polaznih, tehničkih i manje složenih pitanja k sve općenitijima i sve složenijima jedan za drugim rješavati različne zadatke, koji su ostali neriješeni, a trebalo ih je riješiti, ako se htjela dobiti prava slika o ulozi, koju je glagolizam imao u prošlosti našega naroda. Takvi su zadaci bili: 1) prikupiti — u originalima ili u fotokopijama — sva važnija glagolitika, koja se nalaze rasuta po različnim privatnim i javnim bibliotekama i arhivima u zemlji i izvan naših granica; 2) utvrditi kriterije za datiranje tekstova, koji nisu datirani; 3) lokalizirati ih;

4) utvrditi im sadržaj i veze u našoj književnosti i u stranim književnostima i, na osnovi svega toga, pristupiti rješavanju pitanja a) kako se naš glagolizam razvijao kroz stoljeća, b) kako je podmirivao književne i društvene potrebe, c) kako je i što je davao novo na tim područjima, d) kako je i u kojoj mjeri davao slavensko obilježje svojem vremenu, e) kako je utjecao na stvaranje našeg književnog jezika i f) kolik je njegov udio u djelima splitskih, hvarskih i dubrovačkih pisaca.

Pretpostavaka za takav rad je bilo: god. 1903. Staroslavenska akademija u Krku počinje s izdavanjem svojih Glagolitica, 1906. Jelić izdaje *Fontes historici liturgiae glagolito-romanae*, 1910. izlazi Ritigova *Povijest i pravo slovenštine u crkvenom bogoslužju* i Vajsov *Nejstariji breviář hrvatsko-hlaholský*, 1911. Jagić izdaje svoju *Glagoljsku paleografiju (Glagoličeskoe pis'mo, ESF vyp. 3)* i Milčetić prvi dio svoje *Hrvatske glagoljske bibliografije (u Starinama 33)*, a, napokon, do 1917. izdao je i Strohal desetak knjiga s toga područja, koje su mogle dati naslutiti širinu glagoljske i glagoljaške problematike, iako njihov autor svojim načinom rada nije bio kadar da je riješi. Pa ipak, od svega toga — osim nekoliko vrlo vrijednih monografija, koje su između oba rata i sada poslije rata dali Ivšić, Štefanić, Vajs i dr. — nije bilo gotovo ništa. Nijedne veće sintetičke radnje, koja bi u cjelini odgovorila na neka od pitanja u toč. 4, nijedne, koja bi sintetički dala paleografiju i lokalizaciju naših starijih i najstarijih spomenika, nijedne, koja bi se iscrpno pozabavila promjenama leksičkog i gramatičkog fonda u tekstovima, koji su sačuvali najveću starinu i samo polagano, postupno dopuštali da ih prožimlju i na kraju sasvim prožmu elementi, koji su u ono vrijeme u narodu bili živi. Napokon, kako nije bilo stručnog časopisa, nije bilo ni osvrta, koji bi iznosili naš stav u cijelom nizu pitanja, od pitanja o glagolizmu u Dalmaciji i u unutrašnjosti, o kojem raspravlja Cronia (1925), do pitanja o osnovima hrvatsko-glagoljske književnosti, o kojima raspravlja Horálek (Slavia, 1950). Treba istini za volju reći, da smo bili neaktivni, i na području, koje je bilo eminentno naše, toliko zaostali, da je, kada je prije četvrt stoljeća valjalo ponovo izdati misal za naše glagoljaše, bilo potrebno pozvati Vajsa da učini ono, što poslije Parčića više nije bio u stanju učiniti nijedan Hrvat.

Kada se bude pisala povijest naše slavistike i našeg kulturnog života iz toga vremena, vidjet će se, zašto je bilo tako, i zašto u prilikama, koje su kod nas bile zavladaale, nije ni moglo biti življeg

zanimanja za te predmete. Vidjet će se, zašto se ni krčka Staroslavenska akademija u razdoblju između oba rata nije mogla obnoviti, i zašto se nije mogla održati.

Trebao je da prođe i Drugi svjetski rat, koji je pokazao, kako su slabi bili temelji na kojima je počivala stara Jugoslavija, da kod nas pomalo počnu k sebi dolaziti snage, koje su u općoj depresiji, koja je tomu ratu prethodila, bile smalaksale ili se razvodnile. Romantičarska bujica, koja se do 1918. jedva držala u granicama u kojima je nešto mogla dati, i koja se kasnije razlila pa postala bezbojna, inertna i prilagodljiva svemu i svakomu, počela se vraćati u svoje korito, u kojem će opet zadobiti snagu i postati aktivan, pozitivan faktor u kulturnom stvaranju naših naroda. Mi moramo biti svjesni, da veličina i prošlost našega zbivanja predstavlja dio veličine i prošlosti zbivanja i ostalih južnoslavenskih i slavenskih naroda, i da je ne samo naše pravo, nego i naša dužnost, da proučavanjem onoga, što je nama bliže nego drugima, pridonesemo proučavanju i upoznavanju onoga, što nam je svima bilo zajedničko. S toga stajališta i proučavanje glagolizma, kolikogod bilo usko vezano za hrvatski narod, predstavlja predmet šireg interesa, koji je po svojim rezultatima jednako važan za sve južnoslavenske narode, i koji s pravom pobuđuje zanimanje ne samo u ostalom slavenskom svijetu, nego i daleko preko slavenskih granica.

*

Ova je radnja napisana u želji da posluži kao uvod, koji će olakšati proučavanje u prvom redu starijeg hrvatskog glagolizma, onoga, koji je sačuvao usku vezu s glagolizmom, koji nam je — u ovom ili onom obliku — nekoć svima pripadao. Povod za nju dala je nesigurnost u datiranju naših glagoljskih tekstova od XI do XV vijeka (od početaka naše recenzije do prvih štampanih knjiga), za koju nije teško naći potvrda ni u djelima najistaknutijih slavista.

Na kraju je dodano nekoliko faksimila (s transliteriranim tekstom i s razvezanim kraticama na str. 65—72), koji su odabrani tako, da upotpunjuju ono, o čemu se u radnji raspravlja.

DATIRANJE

1. Za neki tekst obično kažemo, da je *datiran*, kada sadrži — u obliku bilješke, dodatka, umetka ili sl. — oznaku vremena, kada je napisan. Ako takve oznake u njemu nema, kažemo, da nije *datiran*, da je *nedatiran*, i tada se za njegovo *datiranje* obraćamo različnim posrednim sredstvima, koja kadšto znaju biti vrlo složena.

Pod datiranjem, pa ni pod onim u najširem smislu, obično se ne misli iznalaženje oznaka, koje same po sebi, svojim sadržajem i svojim neposrednim podacima izriču vrijeme, kada je koji spomenik napisan, iako je traženje takvih oznaka obično prvo, što se čini, kada se takav spomenik dobije u ruke. Ako se takva oznaka u njem nalazi, i ako je vjerodostojna, on je sâm po sebi datiran, i tu je svako drugo datiranje suvišno. Pod datiranjem će se, dakle, u prvom redu misliti proces, koji vodi k utvrđivanju vremena, kada je neki spomenik napisan, ako u njem *nema* takvih oznaka. On će biti dvojak prema tome, da li se oslanja na neke oznake, koje sadrže vremenske podatke, samo što se ti podaci direktno ne odnose na postanak teksta, ili se ne oslanja na takve podatke, već do svojih rezultata dolazi na jedan drugi način, neovisno od sadržaja teksta. U oba slučaja datiranje će biti posredno, i ono će se uglavnom razlikovati u tome, što će se u prvom slučaju obično zadržavati na tim oznakama i ne će ulaziti u sâm tekst, dok će u drugom slučaju nastojati utvrditi, kada je postao sâm tekst. U prvom slučaju govorit ćemo stoga o posrednom datiranju u širem smislu, a u drugom o posrednom datiranju u užem smislu.

Bilješke i oznake s vremenskim podacima obično sadrže veći rukopisi (zbornici, kodeksi) pisani na pergameni ili na papiru, u kojima je za takve bilješke bilo i mjesta, i koji su se obično pisali po nekoliko (kadšto i do desetak i više) godina, pa su i za pisce i pisare bili toliko važni, da su na početku ili na kraju ispisivali godinu, kada su svoje pisanje započeli ili kada su ga svršili.

Među manjim spomenicima i među glagoljskim fragmentima, kojih je samo u Milčetića (po Jagićevu računanju) 176 — a otada im se broj znatno povećao — većina je nedatirana, i tek kada se koji po svojem sadržaju pokaže vrijedan ili potreban, on se ad hoc datira, da bi se znalo, kada je i u koje vrijeme napisan ili prepisan. Kako kod toga kao secundum comparationis služe datirani (i to neposredno datirani) tekstovi, razmotrit ćemo najprije ono, što je značajno za različite vrste datiranih tekstova, pa ćemo tek onda prijeći na ono, što je značajno za datiranje tekstova, koji vremenski nisu nikako određeni ili su samo posredno određeni.

2. *Neposredno* su datirani oni spomenici, koji — kao što je gore rečeno — sadrže oznaku, u kojoj je zabilježeno, kada im je tekst pisan. Te se oznake mogu odnositi na cijeli tekst, ili na jedan njegov dio. Da li se one odnose na cijeli tekst ili samo na jedan njegov dio, vidljivo je ili iz konteksta bilješke, u kojoj je oznaka sadržana, ili, ako on nije dovoljno određen, iz pisma, kojim je oznaka ili bilješka pisana.

Ako je pismo, kojim je neka bilješka pisana, u svemu jednako pismu, kojim je pisan cijeli tekst (u kojem slučaju govorimo, da je tekst i bilješku pisala ista ruka), obično pretpostavljamo, da je i bilješka pisana u vrijeme, kada se pisao tekst, na koji se ona odnosi.

Treba odmah reći, da je utvrđivanje, koliko je ruku pisalo neki tekst i kojoj ruci pripada bilješka s vremenskim podacima ono, što za svaki spomenik treba najprije utvrditi. Tek pošto je to riješeno, može se pristupiti analiziranju podataka, koji su u takvoj bilješci sadržani.

Kod toga opet valja biti vrlo oprezan te razlikovati oznake, u kojima se pisac ne spominje, od oznaka u kojima se on spominje, i kod tih posljednjih *kako* se on spominje, piše li o sebi u prvom licu, ili se piše u trećem licu, i da li to pisac u trećem licu piše o sebi ili o komu drugomu. Za ilustraciju navest ću nekoliko primjera.

Na kraju Reimskog a evanđelistara, koji se sastoji od dva dijela, od ćirilskoga (16 listova) i od glagoljskoga (31 list), nalazi se glagoljicom i češkim jezikom ispisana bilješka, koju je zabilježila ista ruka, koja je iz hrvatske matice prepisala glagoljski dio toga rukopisa. Ta bilješka glasi:

Lětb g(ospod)n(i)hb č. t. p. d. [1395] tato e(van)j(e)lie a ep(isto)lie esto su pisani sloven'skimb êz(i)kemb ti jmaji spievani biti nb godi . kdižb op(a)tb pod' korunu mši služi.

A druga strana tieh'to knižekb jenžb e podlě rus'skego z(a)k(o)na . psalb e s(va)ti Prokopb op(a)tb svu ruku, a to pismo rus'ske dalb něbožtikb Karelb čtvr'ti c(ěs)arj b rzymiski k oslavěni tomuto kl(a)štru a ke cti svatemu Eronimu i svatemu Prokopu. Gospodine račb mu dati pokoi viečni, am(e)nb.

Prvi dio bilješke odnosi se na datiranje glagoljskog dijela teksta. Kako je ruka, koja ju je pisala, jednaka ruci, koja je pisala cijeli glagoljski tekst, spomenuti vremenski podatak (god. 1395) predstavlja neposredno datiranje, iz kojega zaključujemo, da je glagoljski dio Reimskoga evanđelistara prepisan (odn. već bio prepisan) god. 1395.

Drugi dio bilješke — onaj, koji se odnosi na datiranje ćirilskoga dijela rukopisa — već nije tako neposredan: pisan je glagoljicom s kraja XIV vijeka, a spomenuti ćirilicom pisani dio pripisuje se sv. Prokopu, koji je živio u XI vijeku. To je, dakle, već podatak relativne vrijednosti, i on se nije morao odnositi neposredno na postanak spomenutoga ćirilskoga teksta, već se mogao odnositi i na maticu, iz koje je taj tekst prepisan. Kao što je poznato, Sobolevski, Jagić i Pastrnek bili su doista mišljenja, da je taj (ćirilski) tekst nastao tek u XII vijeku.

Ili, drugi primjer. U brevijaru Vida Omišljanina zapisana je sitnim slovima na listu 8r (iznad teksta) ova bilješka:

Vb ime Is(u)h(r'sto)vo am(e)n'. Let' g(ospod)nih' . č. t. p. e. [1396] m(i)s(e)ca marča . aī . [11] dn' početi biše te knigi pisat' ot Vida pisca z Omišla, vsaka kvadérna za pol' mar'ki i . b. [2] so(lda) na moju har'tu. Ki kolê v ne pomore malêm' i velikêm', pomozí mu g(ospo)dín' B(og)b i s(ve)ta M(a)rié i s(ve)ti Bartoloméi i s(ve)ti Anton' i vsi b(o)ži s(ve)ti i s(ve)tice.

Odatle se zaključivalo: 1) da je brevijar pisao Vid Omišljanin, 2) da ga je pisao godine 1396. i — jamačno — 1397. (vidi Milčetić 73) i 3) da ga je uz uvjete, koji se u bilješci spominju, pisao 'na svojoj hartí' (na pergameni, koju je za spomenuti honorar sâm morao pribaviti). Međutim, već je Jagić opazio, da su rukopis pisale dvije ruke, i da je jedna pisala slova *h* i *g* u retku i slovo *c* sa širokom osnovom, a kod druge da se *h* i *g* spušta ispod retka, dok je *c* šiljato.¹ To u svemu nije točno, jer ako se dobro ogleda na pr. list 8r, na kojem

¹ V. Jagić, Glagoličeskoe pis'mo, ESF 3, 156.

se nalazi spomenuta bilješka, vidjet će se, da u istom stupcu dolazi i široko i šiljato c [o(t^b)c^b, rci široko, s^b o(t^b)cem' šiljato], tako da c kao kriterij otpada, ali se zato ipak g uvijek nalazi u retku, dok se kod mlađe ruke šiljkom vertikalne spušta ispod retka, a u bilješci na listu 8r g je u *knigi* i *g(ospo)din'* u retku, pa valja pretpostaviti, da je bilješku pisala prva ruka, t. j. da ju je pisao Vid Omišljanin sâm, i da ju je pisao u početku svoga rada, jamačno na dan pogodbe, kada je sa svojim narudžbodavcem definitivno ugovorio, uz koju će cijenu svoj rad obaviti. A dan, kada je počeo s pisanjem (11. ožujka 1396), nije bilo teško označiti, jer je to bilo kratko vrijeme prije no što je pisana bilješka, a osim toga to je bio drugi dan poslije 40 mučenika, odnosno dan prije Grgureva, pa ga se lako bilo sjetiti.

Prema tome u prvom primjeru sadržan je podatak za neposredno datiranje samo glagoljskog dijela (i to njegova svršetka, odn. za vrijeme, kada je taj dio završen), a u drugom podatak, kada je Vid počeo svoj brevijar pisati.

A evo sada još jedan primjer. U Frašćićevu psaltiru na str. 130v (dakle na pretposljednem listu) ima bilješka, za koju Milčetić kaže, da sadrži 'važan zapis, koji nam kazuje ime pisca, naslov djela i kada je ono bilo pisano'.² Ta bilješka glasi:

*Va ime b(o)že i s(ve)te M(a)rie i vs(ê)hb s(ve)tihb
b(o)ž(i)hb am(e)nb. Lêt' g(ospod)nihb .č.u.m.v. [1463]. To
pisa pop' P(e)trb i gr(ê)šni pridêv'kom' Fraš'čić', komu e
zem'la mat' a otačastvo grobb, a bogatastvo grêsi. I kada
e pisah i nêkada b(ê)hi v mišljenju da me misal' prehaêše,
z(a)čb mlad' bêh' i pročaê. I pisah' e v Lin'darê sêdeci, i
v to isto lêtô b(ê)še po Istrê malo žita i glad'no b(ê)še, i
ê dovole krat' lačan' b(ê)hi. I z(a)to v(a)s^b prosimb, bratiê
draga, ki koli bude čtêl' sie kn(i)gi, ako bim' se k(b)de
premr'sil', prosimb v(a)s^b ne prokl'nite me, na r'cite: ako
si živ', B(og)b ti otpusti grêhi, ako si mr't', B(og)b ti primi
d(u)š^u v p(okoi) v(ê)čni. I spisah' e g(ospo)dinu pre Matii
kubod'skêmu plovanu, v to vr(ê)me počtênomu mužu i ra-
zum'nomu, i on' me plati i darova k(a)ko dob(a)r muž' i
poč'ten', i k' tomu mi pomore s velike moe nevole, v koi ê
bêhi. B(og)b mu e plati. To pisa ruka gr(ê)šn(i)ča. To e tlkb
psalt(i)ra. B(og)b s n(a)mi, am(e)nb.*

² Starine 33, 84. Odatle su i Jagić (ESF 3, 160) i Vajs (Rukovêt 160 i tab. XLVII) uzeli, da je psaltir pisan god. 1463.

Iz konteksta se vidi, da se datacija u bilješki ne odnosi na vrijeme, kada je spomenuti *tlk̄ psaltira* pisan, niti na vrijeme, kada je to pisanje dovršeno, nego na vrijeme, kada se pisala bilješka, a to je moglo biti i mnogo kasnije, kako se zaključuje po onomu »začb mlad' bēh' i pročāē«³ i po onomu, da je *pre Matija* »v to vrēme« (tj. u ono vrijeme) bio muž pošten i razuman. Prema tome spomenuti podatak ne predstavlja direktno datiranje, već samo tzv. gornju granicu (*terminus ante quem*), tj. vrijeme *prije* kojega je spomenuti rukopis napisan, i kod toga ima pred ostalim takvim podacima samo tu prednost, što ga je pisala ista ruka, koja je pisala i ostali dio teksta.

3. Međutim, ima i takvih oznaka — iako su one dosta rijetke — koje su i pismom vjerodostojne i sadržajem potpune, tako da same sobom kazuju ne samo vrijeme, kada je koji rukopis napisan, nego i gdje je napisan, i tko ga je pisao. Takva je na pr. oznaka na str. 269v u *Novakovu misalu* (cijeli misal ima 272 lista), koja glasi:

*Lētb g(ospod)nih' .č. t. m. 3. [1368]. È knez' Novakb,
s(i)mb kneza Petra, vitezv sil'noga i velikoga g(ospo)d(i)na
Loiša, krala ugr'skoga, nega polače vitezv, v' to vr(ē)me
budući knezv na Ugrih' šol'gov'ski, a v Dalmacii nin'ski,
napisah' te knige za svoju d(u)šu i onoi cr(b)kvi da se
dadu, v' koi legu v(ē)ktiv(ē)čnimb ležaniemb. I pomisli v'saki
h(rbst)bēnin', da sa svētb ništare ni, ere*

gdo ga veće ljubi, ta ga br'že z'gubi.

Nu ošće pomisli v'saki sada,

ča se naide ot nasb tada,

gda se d(u)ša strahomb smete,

a dila n(a)mb se skriti ne te.⁴

³ I pismo, kojim je bilješka pisana, donekle je skladnije od pisma u tekstu, tako da i ono opravdava piščevu primjedbu. Milčetićeva transliteracija ima nekoliko griješaka, koje međutim nisu relevantne.

⁴ Zanimljivi su ti stihovi na kraju Novakova zapisa: prvi je stari dvaesterac sa rimom u sredini i na kraju, a iza njega slijede mladi osmerci u tonu »šekvencija od mrtvih« (samo treba izostaviti u prvom stihu »ošće« i u posljednjem »nam«, koji su dodani kasnije). Dvanaesterac Jagić smatra starim hrvatskim (i uopće zapadnoslavenskim) stihom, za razliku od osmerca, koji je došao sa Zapada (iz latinske crkvene poezije), i od deseterca, koji on veže više uz istočno područje, v. Dvanaesterac u starijim pjesmama slavenskih (srpsko-hrvatskih) pjesnika u Dalmaciji (prijev. s rus., IKS Zagreb 1948, 318—337). Jagić tada (1896) još nije znao za to mjesto u Novakovu misalu (iz g. 1368) i za dvanaesteračke pjesme u Pariškom kodeksu, koji se meće u g. 1380. (v. Vajs, Starohrvatske duhovne pjesme, Starine 31, Zagreb 1905).

Takva je i ona na kraju proprija de tempore (na str. 260v i 267r) u II. novljanskom brevijaru:

Hv(a)leno ime Is(u)h(rbsto)vo i vs(ê)hb s(ve)tih'. Martinac p(o)pb sie pisah nb Grobnici v' l(ê)t(ê)hb G(ospod)nihb č. u. p. g. [1494]. Azb mnogo grêš'ni Martinac popb, plemenemb Lapčaninb, B(o)gu dav'shu mi sice že priprošće dosvršihb sie knige side v moei hiži v Grobnici budući v plni děli cr(b)k(b)vnomb pri častnomo m(u)žu g(ospo)d(i)ni Davidi, plovani grobničkomo, vb vr(ê)me s(ve)t(a)go o(t)ca v' B(o)zê p(a)pe Aleksan'dra Šestago i v' vr(ê)me Maksimiêna krala rimsk(a)go, i v' vr(ê)me krala Laclava češ'koga i ugr'sk(a)go, i v' vr(ê)me n(a)š(e)ga g(ospo)d(i)na kneza Brnar'dina Fran'kapana i nega sini kneza Matiê i kneza Krš'tofora i kneza Feran'ta.

Ta se oznaka, naravno, odnosi samo na proprium de tempore, ali zato za nj, kao i gornja oznaka za misal kneza Novaka, predstavlja podatke, u kojima su sadržani svi elementi neposrednog datiranja.

4. U tekstovima crkvenoga sadržaja, koji su se ispisivali u rubrikama (crljenicama, črvljenicama), treba razlikovati, je li tekst i rubrike pisala ista ruka, ili je rubrike pisao netko drugi. To je važno stoga, što su pisci, ako sâmi nisu bili vješti ukrašivanju bojom i pisanju (crtanju) inicijala, mjesta za rubrike ostavljali prazna, pa ih je netko drugi ispisivao. Kako je rubrikator imao pred sobom gotov tekst, i kako njegove rubrike nisu uvijek ispunjavale cijeli prostor, koji bi mu pisac ostavio, znao je kadšto i sam dodati koju bilješku s vremenskom oznakom, koja se tada, naravno, odnosila na vrijeme, kada su se pisale rubrike, a ne na vrijeme, kada se pisao sâm tekst. Takve su se bilješke i sâme pisale crvenom bojom (i po tom ih je lako poznati), a da je između vremena, kada ih je pisao rubrikator, i vremena, kada se pisao ostali tekst, znalo proći i po više godina, pokazuje bilješka na kraju drugoga dijela Vatikanskog brevijara iz godine 1379, koja počinje ovako:⁵

Lêtb G(ospod)nihb . č. t. o. ž. [1387] lêt. Ê Fabiênb, komu e z(emla) mati, grêsi bog(a)t(a)stvo a grob otačastvo, pisah siju rubriku a ne tih knigb. I pisaše se B(og)u na č(a)stb i

⁵ V. cijeli tekst kod Milčetića op. c. 515. Iz tehničkih razloga mjesta za rubrike ostavljala su se prazna i onda, kada je rubriku pisala ista ruka, tj. najprije se crnilom ispisivao tekst, a zatim su se pisale rubrike.

*s(ve)tomu Iv(a)nu v Tribihoviće plem(e)nitim̃ ljudem̃ Sni-
kravićem̃. A tada biše knez' Anžb g(ospo)d(i)no Krku i
Gacki i Senju i veće. I v to vr(i)me b(i)še smutna v Ugar-
skom̃ kralevstvi velika po Karli kr(a)li, koga ubiše Ugre.*

Ili evo jedan drugi primjer, gdje je razlika mnogo veća.

Drugi vrbnički brevijar ima samo proprium de tempore i to u dva dijela, koji sadrže čitanja od početka mjeseca rujna do kraja mjeseca studenoga (od Joba do pror. Zaharije) i od druge nedjelje prije mesopusta do kraja mjeseca kolovoza (Genesis — Ecclesiastes). Prvi od ta dva dijela počinje (na str. 251r) s invocacijom († *V ime B(o)žie am(e)n*), a u drugomu ostaju na kraju gotovo tri strane prazne (list 250. i od lista 249. tri četvrtine druge strane).⁶ Da dijelom popuni prazninu, koja je tako nastala, netko je naknadno dodao rubriku s rasporedom oficija i lekcija od knjiga carskih do knjiga o Makabejima, dakle od l. 185—268. Iznad te rubrike zabilježena je godina č. t. p. a. (1391), i to je datiranje prihvatilo Vajs (Nejst. brev. LXX: »Kodex má před ostatními breviáří Vrb. tu výhodu, že pisec poznamenal na l. 249 asi u postřed vročení: v čele rubriky čteme totiž hlah. písmena s titlami č. t. p. a., t. j. 1391; ispor. i Rukověť hlah. paleogr. 149: Vrbnický breviář č. II z konce XIV. stol. (1391)) i po njemu Jagić, koji ga u nabranjanju (ESF vyp. 3, 155) navodi kao II vrbnički časoslov, koji je pisan 1391, ali i dodaje: »U pismu toga spomenika vidljivi su i neki ostaci starine, po kojima bismo bili skloni da taj spomenik metnemo ne na kraj, već prije u prvu polovinu XIV vijeka, da na l. 249 nema oznake č. t. p. a. (1391)«.

Da je Jagić imao rukopis u svojim rukama, lako bi bio riješio to pitanje, jer bi vidio, da je spomenutu rubriku pisala mlađa ruka (v. str. 55), a ne ruka, koja je pisala tekst, i da oznaka godine, koja je i sama pisana crvenilom, pripada rubrici, a ne tekstu.

Tako je i u brevijaru Jugoslavenske akademije III. c. 21 na jednom mjestu (na listu 159r desno u dnu dolje) crvenilom zabilježena oznaka č. u. o. e. *am(e)n*, samo što je tu i rubrike i tekst pisala ista ruka, pa se datiranje (1486) odnosi i na jedno i na drugo.

5. Kod oznaka, koje su po sebi dosta neodređene, kao što su i neke od onih, koje su gore navedene, treba tek izvoditi, koje im je značenje i na koji se tekst (i na koje vrijeme) zapravo odnose.

⁶ Paginacija je mlađa i nema s pisanjem kodeksa sveze.

Bilješke su u rukopisima znale biti različite, i različite su ruke u različita vremena ispisivale prazne strane i prazna mjesta i unosile ono, što im se činilo važno, ili što su u danom trenutku osjećali. Pergamena je bila skupa, a drugog materijala za pisanje često nije bilo. Osim toga ti su se zbornici mnogo čitali, mnogo imali u rukama, i one su praznine mamile, zvale čitaoca, da ih ispuni. Nije to bio horror vacui, ni težnja za nekim skladom, koja nije dopuštala da bijele praznine narušavaju ispisana mjesta, i koja je rubrikatore i druge dovodila do toga, da ispisuju ta mjesta do kraja bez obzira na to, da li ono, što su napisali, predstavlja punu rečenicu i pun smisao, ili samo jedan njihov dio.⁷ To je često bila obična ljudska želja za vježbom, za pisanjem, za upisivanjem bilo čega — od važnih zapisa historijskoga značenja do osobnih uspomena i lokalnih zabilježaka (o gladi i grădu, o ozimcu i vinu, o starovima, sićima i žmuljima, itd.). Mnogima od njih ne treba ni tražiti ruke, jer za sam rukopis ne znače ništa; druge su nešto ubilježile, što bi se moglo odnositi na njegov postanak, ali se to nigdje izrijekom ne kaže.

Kod takvih samo po pismu zaključujemo, da li se odnose na tekst, i time se zadovoljavamo, dok se ne nađe što bolje i određenije.

Vatikanski brevijar iz god. 1379 (illirico 5) ima na kraju kalendarij, koji počinje s godinom 1379. To po sebi još ne bi moralo značiti, da je i rukopis te godine dovršen (v. str. 21). Ispred (bolje, iznad) kalendarija nalazi se i invokacija (*V ime Božie amenъ. Lét Gospodnih .č.t.n.z.*), pa i ona ne mora značiti mnogo, jer su se i takve invokacije — pa i cijeli kalendarij — znali prepisivati i gotovi prenositi iz starijih matica. Ni taj podatak dakle za datiranje samoga kodeksa nema veće vrijednosti. I na hrptu omota, u koji je knjiga uvezana, utisnuto je *Breviarium Illyricum T:1 1379*. Ni to ne mora — ili nije moralo — značiti mnogo, jer je podatak mogao biti uzet iz kalendarija ili iz bilješke, koja je gore spomenuta. I Vajs (NBrev. XLVI, Rukovět 148) i Jagić (u ESF 3, 154) prihvatili su od nužde takvo datiranje i nisu išli dalje ispitivati i tražiti druge potvrde. Vajs doduše kaže (NBrev. l. c.), da se »na posljednjem listu nalazi poglavlje *Se e skaz o všhъ limezi*«, ali u nj ne ulazi i meće iza njega znak pitanja. Da ga je imao u rukama i da se malo bolje u nj zadubio, vidio bi, da je to kratki hronograf po uzoru na letočislenija u ćir. kodeksima, i da na kraju — jer ga je pisala ista ruka,

⁷ Tako Vat. brev. illirico 5 ispred Slova sv. Ivana Zlatousta dodaje krnji berašъ *Plečma svoima i pod'e* samo zato, što je još ostalo mjesta. To je općenita pojava, koja je dolazila odatle, što su tekst pisali jedni a rubrike drugi, ili što se najprije pisao tekst, a onda su se pisale rubrike.

koja je pisala i brevijarski tekst — sadrži dataciju, koja neposredno upućuje na to, da je knjiga bila dovršena god. 1379. Ta bilješka glasi (limesii = miležim, lat. millesimus):

Se e skazb ot vs(ê)hb limesii. Ot začela mira vsego do potopa létb š i s i p i b [2292]. Ot potopa do sazdanie stlpa létb h i i . a [621] léto. Ot Noê do Avrama č. s i lb. [1252] létb. Ot Avrama do ishoda sinovb iz(drai)(e)vihb ot Ejupta létb . f. d. [505], a v Ejupté rptase létb u i v [403]. Ot ishoda do Samoila proroka létb f. lb. [552]. Ot Samoila do plenêniê babilonskoga letb f. lb.. [552]. Ot plenenie er(u)s(oli)mska do prišastie H(rbsto)va letb f i ġ i e [536]. Ot prišastie H(rbsto)va do Kostantina c(ésa)ra letb s. i . n. i ž. [277] létb. Vsêhb letb ot sazdanie sego sveta do prišastia H(rbsto)va e tisučb i (pet) sat i i [10] létb. A ot roistva H(rbsto)va leto č. t. n. z. [1379], kada se to pisa, letb G(ospodnih)b tečaju.⁸

Da to nije pisala ista ruka, koja je pisala i kalendar i kalendar (na l. 241—248) i brevijarski tekst ispred njega, bila bi to — apstrahiramo li ono, što smo prije naveli — samo oznaka za posredno datiranje (v. str. 18. i d.), ovako, ona predstavlja podatak za neposredno datiranje završnog dijela rukopisa, odn. podatak, koji kazuje vrijeme, kada je on dovršen.

Slično je i s podatkom u Martinčevu brevijaru (N o v l j. I I), gdje se na strani 381r nalazi bilješka:

Azb mnogo grêšni p(o)pb Martin(a)cb sie pisahb v Grobnici cr(b)kvi i kloštru b(la)ž(e)nie M(a)rie d(ê)vi pod Novimb (v) Vinodoli, i tu prebivahu čbstni služiteli H(rbsto)vi, fratri b(la)ž(e)n(a)go P(a)vla prvago remeti, ih'že priurb b(ê)še o(t)b Fran'ko. č. u. p. d. [1495].

⁸ Takvi su kraći hronografi češća pojava u ćirilčkim rukopisima, i jedan od njih, koji je gotovo iz istoga vremena, ali se (kao i ostali ćir.) razlikuje od našega, zabilježio je prof. K o s c h m i e d e r u jednom ćirilčkom zborniku iz god. 1365. (v. BZ 44, München 1951). Kod nas se rjede javljaju (v. dva prijepisa iz XVI vijeka — Klemenovičev i Glavičev — koje je objavio Kukuljević, Arkiv IV, 30—43), a onaj u Zgombičevu zborniku počinje ovako (str. 50v—51r): *Ovo e miležimv vseh' l(ê)t(ê) od začela svêta do sego vrimene. Naiprvo od' početka s(vê)ta sego stvoren'ê dari do potopa . č. i s. i k. i v. [1243] leta. A od potopa do krala Davida pr[oro]jka . š. i r. i ž. [2107] let'. A od krala Davida [do] pr[oro]jka i mudraca Solomuna vrimene . k. e. [46]. Potom' s(ve)ti Eronim' dê do matere sina B(o)žie obručenie . č. n. ž. [1077] letb. Têh' vseh' letb čislo e od početka sego s(vê)ta dari do s(ve)tie kralice Marie obručen'ê . ju. u. . d. e. [5436] l(e)t(ê). A od obručen'ê dari do mučenie sina B(o)žie . d. i v. [33] leta i . b. [2] meseca. (Dalje slijedi razdelenie êzikb). Zanimljiva je u hronografu u tekstu oznaka ere, koja upućuje na prijepis iz ćirilice ili na jedan raniji prijevod iz grčkoga jezika, gdje je e također = 5.*

I to bi, da se ne radi o istoj ruci i da nema drugih podataka, bio samo podatak za posredno datiranje, dok tako — zajedno s onim što je zabilježeno na strani 260v — predstavlja dragocjen podatak ne samo za to, gdje i kada se rukopis pisao, nego i koliko se dugo pisao (i da se, kada je na listu 260. zabilježena godina 1494. a na listu 381. godina 1495., nije mogao pisati preko deset godina, kako je mislio Milčetić).⁹

I kod iste ruke — kao što se moglo vidjeti po onome, što je rečeno na str. 12. — treba razlikovati, kada je oznaku pisala: u isto vrijeme, kada i tekst, koji se nalazi ispred nje, ili poslije, kada je s pisanjem bila gotova. Kako su se veći kodeksi pisali po nekoliko godina, za oznake — osobito one na početku rukopisa — nije svejedno, da li su se ticale početka ili svršetka pišćeva rada, odn. da li su vremenski označivale njegovu donju ili njegovu gornju granicu. Tako na pr. u brevijaru Metropolitane u Zagrebu (MR 161) na listu 12r, na kojem počinje *proprium de tempore* (i s njim početak brevijara) ima bilješka od iste ruke (gore, iznad teksta) † *V ime Is(u)h(rbsto)vo i b(la)ž(e)nie M(a)rie D(ê)vi poč(e)t(b)ko budí i svršenje č.u.k.b. [1442] noe(m)bra .b. [2] d(b)n.* Odatle bi se moglo zaključiti, da je toga dana (2. XI. 1442) počelo pisanje te knjige. Međutim, kako je pismo u tom kodeksu vrlo sitno i pomnjivo, s lijepim inicijalima i s jednom vrlo lijepom minijaturom — a ima ga 469 listova — može se pretpostaviti, da se on pisao dulje vremena, a kada se neki rukopis piše dulje vremena, duktus se i kod iste ruke — iako neznatno — mijenja, i slova postaju veća ili manja, a crnilo, kojim se piše, postaje crnje ili bljeđe. Tako je i u tom kodeksu pismo prema kraju nešto sitnije, pravilnije i bljeđe — onakvo, kakva je i spomenuta bilješka, tako da je razlika između jednoga i drugoga pisma lako uočljiva. Prema tome će se i ta vremenska oznaka odnositi ne na početak nego na svršetak pisanja, odnosno na njegovu gornju a ne na njegovu donju granicu.

6. Bilješke, koje smo dosad navodili, ipak su se — posredno ili neposredno — odnosile na tekst, u kojem su zabilježene, ili na pisca, koji je taj (ili koji drugi) tekst pisao. Ima međutim i takvih bilježaka, koje se nikako ne odnose na tekst, u kojem su ili na kraju kojega su zabilježene. To su različni zapisi o događajima iz povijesti ili iz crkvenoga života, koji su se upisivali na kraju rukopisa ili na kraju njegovih dijelova, gdje je za to bilo mjesta. Tako se u Novljan-

⁹ Op. c. 62.

skom misalu na strani 25v nalazi zapis o raspu grada Modruše (1493), u II novljanskom brevijaru na kraju zapis o krbavskom boju (1493), u Ročkom misalu na kraju bilješka o tome, da ga je (6. listopada 1497) pop Grgur iz Senja 'prevezao' u Roču (u Istri) itd. Takvi su zapisi, ako su važniji, obično datirani, međutim, te datacije — prije no što se uzmu za utvrđivanje donje ili gornje granice rukopisa (tzv. *terminus post quem* i *terminus ante quem*) — treba ispitati, jesu li vjerodostojne i jesu li pisane u vrijeme, koje se u njima navodi. Na pr. u Vatikanskom brevijaru (illirico 5) nalaze se dva zapisa, jedan s god. 1361. i jedan s god. 1364., koje je unijela mlađa ruka, tako da s datacijom toga rukopisa nemaju ništa zajedničko (vidi str. 21). Slično je i sa zapisom o boju na Krbavskom polju, koji je datiran (1493, u II. novlj. brev.), a nalazi se iza zapisa, koji je datiran s god. 1494.

Takve granice mogu biti vrlo daleko od pravog datiranja rukopisa, kao što je to na pr. u Vatikanskom misalu (illirico 4), u kojem je najstariji zapis iz god. 1387 — i zato ga je Jagić (ESF 3, 155) bio svrstao između Vatikanskog brevijara iz god. 1379. i II vrbničkog brevijara (s god. 1391, v. str. 55), ali je ipak u samom kodeksu zabilježio: *Codex non a. 1387, sed medium fere saeculum ante hunc annum scriptus est*, a to se dobro podudara s onim, do čega je — na osnovi kalendara — nekoliko decenija kasnije došao Vajs, koji mu postanak meće u god. 1317—1323.

7. Kod spomenika, koji nisu neposredno datirani, a imaju kalendar, obično se uzimlje, da su napisani iste godine ili one godine, koja je protekla prije godine s kojom kalendar¹⁰ (ili kalendarij) počinje.¹¹ Tako se u Vatik. brevijaru iz god. 1379. na str. 247r nalazi uskrsna tablica, po kojoj se vidi, da će Uskrs godine 1379. biti 10. travnja (i dalje se redom nabraja, kada će biti Uskrs, sve do g. 1392), a nedavno je jedan takav štampani kalendar, koji počinje s god. 1492. i koji nije pristajao uz štampani kalendar ni u Baronićevu ni u Brozićevu brevijaru, doveo do otkrića jedne dosad nepoznate glagoljske inkunabule iz god. 1491.¹²

¹⁰ Tako su i Divkovićeve *Beside* štampane u Mlecima god. 1611, a kalendar počinje s god. 1612.

¹¹ *Kalendarijem* zovem križaljke s kalendarskim podacima, a *vječnim kalendarom* i *kalendarom* uopće kalendar s podjelom na mjesece.

¹² Ispor. V. Štefanić, Jedna hrvatskoglagoljska inkunabula iz god. 1491 (Rad 285, 53—93). To je dosad najiscrpnija studija o hrvatskom glagoljskom kalendaru. Cijeli kodeks (iz kojega je tu obrađen fragmenat kalendara) nađen je poslije u Knjižnici sv. Marka u Veneciji.

Međutim, takva datiranja mogu biti i nepouzdana. Poznato je, da Divkovićev mali Nauk krstjanski ima nekoliko izdanja s kalendarom, u kojem uskrсна tablica počinje s god. 1723, a kada se isporede podaci, koji su prije navedeni, može se reći, da je i kalendar u II. novljanskom brevijaru prepisan iz starije matice, koja je nastala negdje 1484. ili 1483, dakle između I i II novljanskog brevijara. To zaključujemo po riječima (v. sn. VIII) (*počni poli križa v., kadi e č.n.o.g.*) (= 1484), dok lunarna tablica, s kojom su u skladu i zapisi u tekstu (v. str. 16), pokazuje god. 1495. Prema tome, vrijednost je toga podatka (podatka u tom kalendariju) zapravo u tome, što nas upućuje na postojanje nekoga kodeksa, koji je imao takav kalendar, a bio je stariji od II novljanskog brevijara.¹³

Ako u kalendaru nema vremenskih oznaka, mogu se podaci za datiranje izračunati i na osnovi analize svetkovina i misa, koje se u njemu navode. Ako se u njemu spominje na pr. blagdan sv. Uršule, koji je uveden god. 1330, ne može spomenik u kojem se takav kalendar nalazi (ako blagdan nije naknadno dodan), biti stariji od te godine. Tako isto, ako u njemu dolazi koja misa, koja je uvedena za, recimo, Siksta IV (1471—1484), jasno je, da takav spomenik ne će biti stariji od god. 1471. Na taj način, pozivajući se na blagdan Lodovika biskupa (kanoniziran 1317) i na tijelovsku misu (propisana 1311), koji se nalaze u kalendaru najstarijeg hrvatskoglagoljskog misala (V a t. illirico 4), Vajs je zaključivao, da je taj misal napisan poslije godine 1317, a kako u njemu nema blagdana Tome Akvinskoga, koji je uveden god. 1323, uzeo je taj podatak za gornju granicu i tako došao do toga, da spomenuti misal vremenski treba smjestiti u prvu četvrt XIV vijeka (između god. 1317. i 1323.).¹⁴

Konačno, treći način takvoga datiranja osniva se na analizi lunarnih i pashalnih tablica,¹⁵ koje se kadšto nalaze ispred ili iza kalendara, ili na kojem drugom mjestu (na pr. na koricama, kao u Pariškom brevijaru, v. V a j s NBrev. XXXII). Tu je osnovni element datiranja pashe (uskrsa,vazma), i ono se provodi po određenom

¹³ Na postojanje jednoga starijega rukopisa, koji se nije sačuvao, mogla bi upućivati i bilješka na kraju Oksfordskoga kodeksa MS Can. Lit. 172: *Dovršen lito č. t. i. (1310), za koju Vajs sumnja neni-li fečené datum prostě opisáno z originálu, s něhož byl text opisován* (Rukovět 148); međutim, tu bilješku nije pisala ista ruka, koja je pisala tekst.

¹⁴ Najstariji hrvatskoglagoljski misal, Zagreb 1948, Djela Jug. Akad. knj. 38, str. 66. Razumije se, da je kod takvoga datiranja sigurna samo donja granica, dok su na gornju mogli utjecati različni momenti, koje nije uvijek lako ocijeniti.

¹⁵ V. I. Vais, Lunnyja oboznačeniya v kalendarjah glagoličeskih rukopisei, RFV 65 (1911), 371—381.

ključu, koji je izražen slovima glagoljske azbuke, ali ne u izvornom glagoljskom nizu, nego u nizu, koji je nalik na latinsku abecedu samo s tom razlikom, što glag. č zamjenjuje lat. c, glag. š lat. f, glag. ĩ lat. h i glag. h lat. q. Kako pasha praktički pada u vrijeme između 22. III i 25. IV, glagoljaški komputisti su se pojednostavili pisanje, koje se nalazilo u latinskim kodeksima, pa su mjesto dijakritičkih oznaka (*litterae praenotatae, postnotatae*) pisali jedna slova crveno, a druga crno. Ključ je bio 10. travnja, koji se pisao slovom *a* (crno). Na taj način oni su dobili dva niza znakova, jedan crveni (*b č d e š g ĩ i k l m n o p h r s t u*), kojim su se bilježili dani od 22. III do 9. IV, i drugi crni (*a b č d e š g ĩ i k l m n o p h*), kojim su se bilježili dani od 10.—25. IV. Kako po stoljetnom kalendaru nije bilo teško naći ili proračunati dan, kada je koje godine bila pasha, trebalo je samo utvrditi taj dan, da bi se znala i godina, s kojom je tablica počinjala, pa prema tome i godina, kada je dotični spomenik bio pisan, ili kada je bio završen.¹⁶

U glagoljskim tablicama bilježili su se obično a) uskrs, b) šezdesetnica, c) nedjelja o rasipnom sinu, d) prva nedjelja posta, e) šesta nedjelja posta i f) nedjeljno slovo (*littera dominicalis*), dakle, izuzeli se to posljednje, sve sami dani, koji su prethodili pashi. I oni su se — kao i pasha — označivali posebnim (tzv. lunarnim) slovima, tj. glagoljskim slovima u posebnom (lunarnom) nizu, i to crno od *b do u* za 1.—19. II i crveno od *a do h* za 20.—28. II i 1.—7. III. No tu je već znalo biti razlika među tablicama, jer su se u nekim spomenicima mjesto jednih dana označivali drugi, ili jer se — što se također znalo dogoditi — griješilo kod prepisivanja, pa su se mjesto jednih slova pisala druga. Primjera za takve slučajeve ima više, a ja ću ovdje samo neke navesti.

U Pariškom kodeksu (c. slave 11) uskrsna tablica počinje s god. 1380, i s njom se slaže i Vatikanski brevijar illir. 5, u kojem pashalni niz počinje s trećim stupcem:

Par.	e š t m n ž
Vat.	š t e š t m n ž

Ako se s time poveže to, da Vat. illir. 5 na istoj strani ima i slovima ispisani vazmeni niz, koji počinje s godinom 1379 (v. str. 18), može se iz toga dvostrukog datiranja doći do zaključka, da se taj kodeks dovršavao u drugoj polovini godine 1379, kada je već bio

¹⁶ Kako pasha u određene godine pada u isti dan, treba uvijek isporučiti i nekoliko narednih godina, v. lit. kod Bacha, Petera, Vajsa (op. c.) i dr.

prošao vazmeni ciklus, tako da pisac za tablicu pomičnih blagdana više nije smatrao potrebnim da je počinje s godinom 1379, već ju je počeo s god. 1380. Isporedimo li međutim u ta dva kodeksa i u brevijaru Jugoslavenske akademije III c 12. podatke za god. 1385. i 1386.:

	1385.	1386.
Par.	n o g n š a	n d n n š ž
Vat.	o u n o g n š a	d i n d n n š ž
Zagr.	n o g n š a	n t n n š ž

vidjet ćemo, da su podaci za 1385. doduše jednaki, ali da već za 1386. Zagr. ima *t* tamo, gdje drugi imaju *d*. Opširniji Vat. upućuje na to, da je *d* prvotno, a to pokazuje i datiranje (3. II a ne 18. II), tako da se s pravom može uzeti, da je *t* pisarska griješka: pisac je vidio nejasno ispisano (možda izbljedjelo ili oštećeno) *d*, pa ga je prepisao kao *t*.

Kod god. 1385. je međutim nešto sasvim drugo: tu je znak za šezdeseticu (*o*) u Zagr. Vajs smatrao griješkom i držao, da ga valja zamijeniti sa *š*, no kako i Par. i Vat. imaju na tom mjestu *o*, i kako je *o* u glagoljici grafijski odviše daleko od *š*, a da bi se moglo pomišljati, da je došlo do pisarske griješke, i kako, napokon, zaista po datumu nije odgovaralo (13. II : 2. IV), trebalo je naći drugi izlaz, a taj je bio, da je *o* došlo mjesto *u*, i da je značilo prvu nedjelju posta (19. II), a ne šezdeseticu (5. II).¹⁷

Da su takva zamjenjivanja (*o* : *u*, *t* : *d* : *p* i sl.) znala biti češća, lako se je uvjeriti, ako se na pr. isporede podaci za god. 1396. i 1397. u spomenuta tri kodeksa i u Ljubljanskom brevijaru C 161:

	1396.	1397.
Par.	n o u n o	n d m n d
Vat.	g n n o u n o	p m n p m n d
Zagr.	n o u n o	n t m n t
Ljublj.	n u n n -	n t m n -

Prema tome i podaci, koje daju kalendari i kalendariji — jer nisu bili vezani za tekst, pa su se mogli prepisivati, kod prepisivanja mijenjati i naknadno dodavati — ne moraju biti pouzdani, i njihova datiranja imaju za nas punu vrijednost tek onda, ako ih i drugi (u prvom redu jezični i paleografski) podaci potvrde.

¹⁷ Oznaka *g* je prema tome značila drugu nedjelju posta.

8. Ako sve ovo, o čemu se dosad govorilo, saberemo u jedno, može se reći, da je i kod spomenika, koji su posredno datirani, kao i kod onih, koji su neposredno datirani, potrebno provjeravanje podataka, koji su u njima sadržani, i to na osnovi pisma, putem paleografske analize. Kod spomenika, u kojima nema nikakvih drugih podataka, to je — uz jezik — obično jedini put, kojim se dolazi do datiranja. Princip je kod toga uglavnom taj, da se prema već datiranim spomenicima utvrđuje osnovni fond grafijskih oblika, koji je za neko vrijeme — ili za neke spomenike — karakterističan, te se onda između tih fondova kao čvrstih točaka u određenom sistemu po grafijskoj srodnosti raspoređuju i oni spomenici, koji nisu nikako datirani. Prema tome analiza datiranih spomenika daje samo osnovne elemente, prema kojima se zaključuje, je li koji nedatirani tekst po svojim grafijskim odlikama bliz ovom ili onom vremenski određenom fondu. Kada je to učinjeno, grafijski se afinitet prenosi (transponira) u vremenski, i što je koji spomenik nekom fondu grafijski bliži, uzima se, da mu je i vremenski bliži, i obrnuto: što je grafijska udaljenost između dva spomenika veća, uzima se, da je i vremenska razlika među njima veća. Praktički to znači, da prije svakog pristupanja takvoj analizi treba najprije utvrditi grafijske fondove, tj. treba znati, koja su slova — i koji oblik slova — bili karakteristični za koje vrijeme. Kako obično najstariji spomenici nisu datirani, ide se kod toga od mlađih fondova prema starijima, a kako vremenski razmak između prvih spomenika i prvih datiranih fondova kadšto znade biti vrlo velik, za svaku je književnost osobito važno, da se granica datiranja što više primakne njezinu početku. U hrvatskoj glagoljskoj književnosti ta je granica bila tako široka i, razmjerno, mlada, da je praktički od kraja XIII vijeka pa dalje sve počivalo na dedukcijama, premda se inače znalo; da je glagoljskih spomenika hrvatske recenzije i spomenika pisanih našim jezikom bilo i u X i XI vijeku. Zato se za našu književnost i za našu filologiju i danas postavlja pitanje, kako da se taj razmak smanji, tj. kako da se najstariji datirani fondovi primaknu što bliže, ako ne X, a ono barem XI stoljeću. Da se to moglo i prije učiniti, i da do toga uglavnom nije dolazilo zato, što se nije dovoljno obaziralo na unutarnju stranu nekih spomenika, može se dokazati na primjeru *B a š č a n s k e p l o č e*, kojoj se inače u našoj povijesti i u našoj književnosti uvijek pridavalo dosta pažnje.

Što *Štefanić*, koji je posljednji o toj ploči iscrpnije pisao, nije dublje ulazio u njezin paleografski sastav, tomu se nije čuditi,

jer se on na nju u svojoj dragocjenoj raspravi o Opatiji sv. Lucije u Baški osvrće u prvom redu radi crkve i samostana, a ne radi ploče same, a u Hrvatskoj enciklopediji (HE), u kojoj je također o njoj pisao, za takva raspravljanja nije bilo ni prilike ni mjesta. Više se treba čuditi Jagiću, što u svojoj paleografiji (Glagoličeskoe pis'mo, ESF 3, 237—238), premda je i tu trebalo računati s prostorom, nije dao iscrpniju analizu, koju je mogao dati. Da je to namislio učiniti, vidio bi zacijelo odmah slijedeće: da je natpis kle-salo nekoliko ruku (jedna darovnicu, druga minacijsku formulu i zapis Dobrovitov, treća zapis o Mikuli itd.), i da se one među sobom dosta razlikuju i po obliku i po veličini slova, kojima se u kle-sanju služe. Prva ruka ima na jednom mjestu još zabilježeno æ i osim toga ʒ u normalnoj (glasovnoj) službi, druga i treća od onih, koje su spomenute, više nemaju ni æ, ni ʒ, već mjesto prvoga redovno imaju samo ʒ i mjesto drugoga m. Druga ruka uz m ima i lat. O i u drugom dijelu, koji počinje nešto nižim slovima, uz m, O još i lat. I. Treća, napokon, uz m, O, I ima i lat. T, N i posebne znakove za poluglase, kojih inače nigdje nema ni u prvom, ni u drugom ni u trećem dijelu. Genetički ili, bolje, grafogenetički, cijeli se natpis dijeli u pet dijelova (darovnica Zvonimirova — potpisi svjedoka — minacijska formula — zapis Dobrovitov — zapis o sv. Mikuli), i oni se sadržajno i tehnički vežu za dva jezgra (za darovnicu Zvonimirovu i za zapis Dobrovitov), od kojih je drugo i vremenski mlađe od prvoga.

Kada je ploča nastala i kako je nastala?

Ako pravo razumijem Štefanićeve riječi »... u doba smo negdje poslije Zvonimirove smrti, t. j. u nesigurno vrijeme kad je opat Dobrovit vidio, da nije stalno, kojoj će državi sutra pripadati otok Krk, pa da je najbolje, da se Zvonimirova darovnica ukleše u kamen. U to je doba jamačno padalo i dovršavanje gradnje crkve sv. Lucije, što ju je gradio opat Dobrovit sa svojom braćom, pa je na ploču dao uklesati za vječna vremena i napis o gradnji crkve« (OsL 7),¹⁸ zatim, »svakako je vrijedno konstatirati, da je opat Dobrovit smatrao potrebnim istaknuti u napisu i to, da je (sveti) Mikula u Otočcu bio u te dane zajedno sa svetom Lucijom« (ib. 8). i: »U to doba prilike su u hrvatskoj državi nesređene, pa se neki hrvatski otoci podvrgavaju mletačkoj vlasti, a i sam Krk negdje 1115 ili 1116, stoga opat Dobrovit za sigurnost kleše u kamen Zvonimirovu da-

¹⁸ Kratica za Štefanićevu studiju *Opatija sv. Lucije u Baški i drugi benediktinski samostani na Krku* (Croatia sacra 1936, pos. ot. 1—86).

rovnicu, o kojoj govori prvi dio natpisa« (HE 2, 276a) — on je bio mišljenja, da je cijelu ploču klesao — ili dao klesati — opat Dobrovit. Iz onoga, što je gore rečeno i što će detaljna analiza ploče pokazati, vidjet će se, da se to mišljenje, koje se osniva na mišljenjima najvećih autoriteta, koji su se dosad tim pitanjem bavili, ne će moći održati.

Štefanića je, kao i druge — čini se — zavelo ono mjesto s lediranom oznakom datiranja na početku ploče: čitajući to mjesto č. r. (1100) i imajući na umu, da je iza njega mogla stajati još koja desetica ili jedinica, oni su se prirodno osjetili potaknuti, da svoju pažnju uprave na zaštitnu funkciju natpisa i na Držihina nasljednika, koji da je natpis dao uklesati u kamen »u nesređena vremena« barem dvanaestak godina poslije Zvonimirove smrti († 1089). Tako je mislio i Šišić (»Samo se po sebi razumije, da je opat Dobrovit uklesao u natpis darovnicu Zvonimirovu baš stoga, da svojoj crkvi, odnosno manastiru, zajamči miran, siguran posjed onoga zemljišta« Priručnik 138), ističući na drugom mjestu sasvim pravilno, »da se prvi dio napisa odnosi na vrijeme između 1076. i 1089., te pada u doba vladanja kralja Dmitra Zvonimira, dok drugi pada u docnije doba (oko 1100)« (Prir. 137).

Što međutim kaže sama ploča?

Prije svega netočno je reproduciranje onoga lediranog mjesta u početku natpisa kao č. r. (1100), iza kojega je mogla stajati još koja jedinica ili desetica. Iza č očuvali su se tragovi dvaju slova, od kojih prvo, kako pokazuju tragovi dlijeta u gornjem desnom dijelu i kako pokazuje prečnica na bazi, nije bilo *r* (100) nego *n* (70). Iza njega zaista je još mjesta za jedan znak, ali taj znak nije mogao biti desetica, kada je *n* desetica, već samo jedinica, i to samo jedna od četiriju jedinica: *e* (6), *ž* (7), *z* (8) ili *z* (9), jer vladanje Zvonimirovo, na koje se odnosi sadržaj prvoga dijela, počinje godine 1076. Ako se sada dobro ogleda mjesto iza *n* a ispred *v* (s kojim počinje invokacija), vidjet će se, da je od slova, koje je tamo bilo, ostala lijeva vertikalna crta, koja ide do vrha slova, i karakteristična krivina s lijeve strane, koja je mogla pripadati samo slovu *ž* (7), koje i inače svojim dimenzijama (svojom širinom) odgovara tomu mjestu. Prema tome slova (brojke) iza znaka križa u gornjem lijevom uglu treba čitati: č. n. ž. (1077), a ne č. r. (1100) ili, štoviše, č. r. i. (1120), kako je vidio Strohal.

Šišić je, kako je rečeno, pravilno ocijenio, da se prvi dio natpisa odnosi na razdoblje 1076—1089., a drugi na vrijeme oko god.

1100., samo nije bio dosljedan u pitanju pisca (klesara). Spomenuto je već, da cijelu ploču nije klesala ista ruka, i da je prema tome isključeno da je to mogao biti Dobrovit, koji je prvenstveno zaslužan za natpis o gradnji (ili obnovi) crkve sv. Lucije. Tomu se uneke protivi i sâm tekst prvoga dijela, koji ne predstavlja »kratki izvadak jedne isprave«, kako je htio Šišić (Prir. 137), jer je tu ispravu zacijelo izdao sâm Zvonimir, i to u svoje ime i s titulacijama, koje su ga pripadale (*Chroatorum et Dalmatinorum rex*), a na ploči on se spominje bez pune titulacije, a osim toga se ne daju ni međe te 'ledine', koje su u ispravi zacijelo također bile označene. Napokon i sámô datiranje na početku natpisa direktno je vezano za prvi (po Šišiću), a ne za drugi dio, a po tome, što je ono tako općenito, može se zaključiti, da je prvi dio po svojem obliku spomenploča, koju je opat Držiha — da ovjekovječi darežljivost hrvatskoga kralja — dao uklesati u crkvi (vjerojatno u plutej) prilikom uvođenja u posjed one »ledine«, i da su kod toga bili prisutni oni, koji su ispod toga na ploči potpisani.

Kada se cijela stvar tako postavi, dobiva se i o ploči i o njezinim napisima druga slika. Tada je prvi dio, u kojem se spominje Zvonimirova darovnica, vrlo pomnjivo — ispod lijepog ukrasnog friza — klesao sâm opat Držiha god. 1077., kada je u prisutnosti onih, koji su ispod toga potpisani, uveden u posjed spomenute »ledine«.

Desetak ili više godina kasnije, kada su bile počele smutnje u hrvatskom kraljevstvu, nasljednik Držihin opat Dobrovit — da bi lakše očuvao darovani posjed — uklesao je minacijsku formulu. Kratko vrijeme poslije toga, kada je Dobrovit pristupio restauraciji crkve sv. Lucije, uklesao je i natpis o tome, a kako je na kraju bilo još nešto mjesta, uklesan je i posljednji zapis, u kojem se spominje Mikula (jamačno sv. Mikula, odnosno crkva ili samostan sv. Mikule, koji je tada sa sv. Lucijom bio 'въ edino'). Vremenski bi se dakle klesanje tih dijelova dalo rasporediti ovako: 1. Zvonimirova darovnica i dio s potpisima svjedoka — 1077., 2. minacijska formula — poslije smrti Zvonimirove, negdje s kraja XI vijeka, i 3. Dobrovitov zapis o gradnji crkve i zapis o Mikuli — na prijelazu iz XI u XII vijek.

Prvi je dio — onaj, koji se odnosi na Zvonimirovu darovnicu i koji svršava u 4. retku — izveden vrlo brižljivo i prema najboljim glagoljaškim tradicijama onoga doba: jezik i pismo su uz neke koncesije živoj riječi odraz jezika i pisma, koji su se upotrebljavali u

crkvi (u misalima i drugim liturgijskim knjigama). Potpisi svjedoka, minacijska formula i tekstovi, koji iza njih slijede, već nisu morali biti tako dosljedno provedeni: potpisi, koje su dali prisutni, mogli su imati i neke grafijski mlađe elemente, a minacijska formula i zapisi poslije nje imali su i drugu svrhu: praktičku — da služe čuvanju posjeda i potkrepi darovnice, koju je, možda, netko napadao; kroničarsku — da se na preostalom (neispisanom) dijelu ploče zabilježi nešto, što se Dobrovitu i njegovoj samostanskoj braći činilo vrijedno da se zabilježi (zapis o zidanju, o obnovi crkve sv. Lucije), i ponovo praktičku: da se istakne pravna pripadnost sv. Mikule, koji se sada — u vrijeme, kada se pisao taj zapis — možda već svojatao, a možda je već i pripadao kojem drugom samostanu. Oni su stoga i u pismu (u izboru slova), i u jeziku i u stilu mogli biti slobodniji od prvoga dijela.

Pojedinačno, prije nego što dadem svoju rekonstrukciju teksta — zasada bez historijskih i drugih tumačenja, koja bi daleko premašila okvir ove radnje — treba o pojedinim dijelovima i o njihovu čitanju reći ovo:

U prvom dijelu se uvod s datacijom veže neposredno za tekst, koji je klesao Držiha i u kojem su — osim brojne vrijednosti u početku (iza križa, v. str. 24) sporna neka mjesta na kraju 3. i 4. retka.

Na kraju trećega retka treba ispraviti završetak pridjeva, koji ne svršava na *vi* nego na *vī* (dakle *hr̥vāt̥skvī* a ne *hr̥vāt̥skvi*)¹⁹, kako pokazuje sačuvani kružić na lijevoj strani, koji je mogao pripadati samo slovu *ī*, a nije mogao pripadati slovu *i*.

U četvrtom retku oštećeno je mjesto teže i dulje: tamo je sporno sve što je pisalo iza (*v̥ svetuju*) *Luciju*. Račkij je to mjesto čitao *is̥šed̥v̥*, Črnčić i *svedok̥v̥*, Jagić i *s̥v̥édoci*, i Štefanić (prepuštajući za svoje čitanje odgovornost Črnčiću) i *sv̥édok̥v̥*. Ni jedno, ni drugo, ni treće ne će biti točno. Ako se dobro ogleda ploča, iza *i* s ne stoji *v* (još manje *v̥*, kako su mislili Rački i Jagić) nego *ī* s petljama, za koje su Črnčić i drugi mislili da pripadaju slovu *v*, iako se jasno i na ploči i na Standlovoj snimci vidi, da su kraci, na kojima su petlje, prekríženi a ne trapezasti, kao kod *v*. Dalje, iza *ī* stoji *e*, koje je i Črnčić vidio, zatim uspravni i donji vertikalni krak slova *r*, pa praznina s udubinama, koje su mogle pripadati slovu *m* (u starijem, granatom obliku), i na kraju dovoljno vidljivo i jasno *a*, tako da je krajnja riječ u tom retku *īerma*, (a ne *is̥šed̥v̥*,

¹⁹ Znakom *ā* bilježim (iz tehničkih razloga) specijalan baščanski grafem, koji se na ploči javlja u alternaciji sa *a*.

i svedokō ili *i svēdoci*), i ona se neposredno nadovezuje na sv. Luciju, pa to mjesto valja čitati *vō svetuju luciju i s(vetago) ier(oli)ma*.²⁰

Paleografski je za taj najstariji i najvažniji dio ploče značajno: da dosljedno piše Ϟ , da ima jedamput *jē* i jedamput *y*, ali da uz *jē* ima i mlađe *e* mj. *ē* (u *svetuju* sc. *Luciju*), da za glas *i* ispred vokala ima *ī*, i da za *a* uz Ϟ ima poseban baščanski znak Ϟ| (ondje, gdje je za takvo pisanje bilo razloga).

Drugi razdjel prvoga dijela sadrži imena svjedoka, koji su pristvovali uvođenju u posjed. Taj je dio najoštećeniji, i čitanja su u njem najmanje pouzdana. Ipak, pomnijom analizom i tu se može poći korak dalje od onoga, što je dosad učinjeno.

Već prvo ime (iza uvodnoga *mi županō*) čitali su Rački, Črnčić, Jagić i Šišić *Desila*, Strohal *Desida*, a Štefanić dobro primjećuje, da čitanje *Desila* »nikako ne zadovoljava« i da je »na ploči poslije slova *i* najprije jedno istrošeno mjesto, na kojem je moglo stajati svakako jedno slovo, a za njim je jasno slovo *r*«, i da »ono ne pokazuje ni jednom crtom a ma baš nikakve veze s prednjim mjestom, te je ondje nemoguće kombinirati slovo *l* ili *d*, tim manje, što bi ono u tom slučaju bilo nerazmjerno široko« (OsL 5, bilj. 14). Doista, ako se ploča dobro ogleda, ono oštećeno mjesto nije nikako moglo biti ni *l* ni *d*, već je tamo bilo mlađe *m*, kako se jasno vidi iz kontura obiju vertikalala i iz lijevog gornjeg dijela, koji je sačuvan i koji je mogao pripadati samo slovu *m*. Prema tome to je ime glasilu, kako je u kamenu isklesano, *Desimrā*, odn. *Desimirā* (s krajnjim *ā*, koje dolazi i u imenu *Držihā*).

Poslije *krōbāvē*, koje je iza toga imena prilično jasno (tako da ne znam, zašto je Štefanić ono *b* metnuo u oble zgrade), opet je jedno oštećeno mjesto, gdje Štefanić do kraja toga (5.) retka razabire samo *ōv*, a sve drugo kao konjekturu meće u zgrade. To su slova *mr* (iza spomenutoga čitljivoga dijela) i *ōlu-* (iza *ōv*). Rački i poslije njega Jagić, Šišić i drugi čitali su to mjesto *županō vō Lu(cē* itd.). Štefanić, koji također daje to čitanje (ali — kao i kod *Desile* — samo u OsL, a ne i u HE) te prepušta odgovornost za nj Račkomu, vidi na tom mjestu »najprije latinsko *m* (a ne ostatke slova *ž*, kako veli Rački), a za njim kanda glagoljsko *r*, dok su dalje vrlo slabi tragovi slova sve do jasnoga poluglasa«. On je dobro vidio, da je

²⁰ Štefanić u dobra sv. Lucije ubraja i crkve sv. Jeronima u Krajima (Stara Baška) i sv. Nikole u Bosaru kraj Baške (OsL 77).

ono *r*, i da je ispred njega *m*. Iza *r*, koje je dosta vidljivo i za koje je — kao i za *m* — značajno, da je pisano (klesano) nekako slobodnije, 'individualnije' nego u gornjem dijelu teksta, nalazi se karakteristično baščansko *ā*, koje se i danas na ploči vidi bolje nego na Standlovoj snimci. Slijedeće slovo, ono, koje dolazi iza *ā*, ne diže se do visine ostalih slova te bi moglo, sudeći po onome što je od njega ostalo na lijevoj strani, biti *t*, iza kojega se vidi jedan nešto jasniji i jedan manje jasni okomiti usjek i oval ispod njih, koji bi možda mogli pripadati slovu *i*, i na kraju još jedan znak, od kojega se naziru — po krivinama — gornji desni rub, ostatak donjega dijela s prečnicom, koja ide ulijevo, i neki ostaci u gornjem dijelu, koji su svi zajedno mogli pripadati slovu *n* ili *ć*. Ako se međutim omjere dimenzije, vidjet će se, da ispred poluglasa, koji je jasan, bolje pristaje *n* nego *ć*. To je sve, što ploča sama kaže.

Prije nego se elementi, koji su tu dodirnuti, svedu u konkretan oblik, treba biti načistu, da se — prema onomu, što će se dalje reći — ovdje radi o imenu, i to o muškom imenu, o imenu drugoga od uglednika, koji su bili prisutni kod uvođenja u posjed, koji je benediktincima dao Zvonimir, i da nam je Baščanska ploča već s Držihom dala ime, koje se inače u našim spomenicima nigdje ne susreće. Stoga treba na jednoj strani biti dvostruko oprezan s konjekturama, a na drugoj treba biti pripravan, ako to ime za nas možda bude neobično zvučalo, da ono za vrijeme, kada se ploča pisala, nije moralo biti nerealno. U našem slučaju ja još ne predlažem *ništa* (jer to, zapravo, prelazi okvir ove radnje, a Baščanskoj ploči posvetit ću drugu studiju), pošto mi nije dovoljno poznata toponomastika Krka i susjednog područja, koja bi možda mogla pružiti više građe — a možda i koju direktnu ili indirektnu potvrdu — za metatezu $CarC \geq CraC$ ili $CroC$, u kojoj bi prvi član bio *m* a četvrti *t* ili koji drugi suglasnik. Ako je naime iza onoga *ā*, koje je vidljivo i metatetičko, stajalo *t* i iza *t* i *i* i *n* (*i* *o*), to je ime — jer se i onako moglo raditi samo o imenu a ne o prezimenu (o pridjevku) — glasilo *mrātinō* (*Mrātinō*), i ono je taj oblik dobilo metatezom od Martin (lat. Martinus).

Postavlja se pitanje, je li takvo rješenje moguće? — Teoretski, jest. Kao što je rečeno, *ā* upućuje na metatezu, a ime *Martinus* bilo je na Zapadu dosta rašireno, dok su se prije XI vijeka i trojica papa tako zvali. Osim toga i ARJ 7, 40—41 ima oblike *Mrāta* »ime isto koje Martin, lat. Martinus. Govori se samo o sv. Martinu« (s potvrdom iz Srbije) i izvedenice *Mratić*, *Mratin* (adj.), *mratinski*, *mra-*

tinštak i sl., a to, što su ti oblici zabilježeni samo u unutrašnjosti, ne znači mnogo, kada se uzme u obzir, da su tamo zabilježene i paralele za *Dobrovita*, *Desilu* i *Desimira*, i da su narodni antroponimici prije uopće bili više zajednički, i da su se jednako susretali i na Istoku i na Zapadu (i da je Istok kod toga bio konservativniji i da je dalje sačuvao svoja imena nego Zapad).

Ja ipak zasad ostavljam ime *Mrātin̄* po strani i dajem u svojoj rekonstrukciji samo materijalne elemente toga mjesta: *m r* (po Štefaniću) *ā* (na koje me je upozorio L. Košuta), zatim tri slova, koja su oštećena, i na kraju *̄*, dakle: *m r ā . . . ̄ v̄ lu-* (odn. *v̄ Lu-cé* i t. d.).

U šestom retku najizrazitije ispisan slova — ako se apstrahira ono *posl*, koje je krnje — jesu *prb̄neb(g)a*, koje svi bez razlike — počevši od Račkoga — uzimlju kao vlastito ime, bilo kao ime lučkoga župana, ili kao ime kojega drugoga uglednika (u HE 2, 275a, b, gdje se *župan̄* u drugom dijelu 5. retka nalazi pod upitnikom). Međutim, to *Prb̄nebg*a zvuči i suviše strano, neobično i, ako ćemo pravo, nezgrapno i oporo, da bi to moglo biti ma koje slavensko ili strano evropsko ime, i zato su ga pojedinci — osjećajući taj nedostatak — pokušavali ublažavati, pa ga Šišić zove *Prvan̄eg* i, po njemu, Štefanić *Prvaneg* i *Pribineg*. Na taj način to je ime postalo vrlo zanimljivo i za antroponimiku, da i ne spominjem histor. fonetiku, kojoj mnoge stvari kod tih promjena nisu jasne. Prije svega, nije objašnjivo, kako bi došlo do ispadanja *b* ispred *g* i do prelaženja — u toj poziciji — glasa *b* u *v*, ili glasa *̄* u *a* (i to u XI vijeku!) ili u *i* (!). Zatim, po zakonima grafije isključeno je, da bi kod nas *b* i *g* u jednoj riječi mogli stajati jedno kraj drugoga bez poluglasa između sebe. Osim toga nitko nije bolje ogledao ni ono *g* iza *b*, i svi su redom ono *a* iza *g* pribrajali prvoj riječi, koja je tako i dobila oblik *prb̄nebg*a, a nisu ni mislili, da bi ona mogla pripadati i riječi iza toga, riječi, koje je drugo slovo oštećeno, i koje su oni čitali kao *s*. Mi se sa svim time ne bismo danas mogli složiti, i zato mislim, da je Jagić učinio najbolje, što se tada — prije četrdeset godina — moglo učiniti: da je iza te riječi stavio upitnik.

Što je, dakle, s tim *Prb̄nebgom*?

Prije svega, to nije ime nego kratica. Točnije, to su dvije kratice, i to kratice, koje označuju dostojanstvo onoga, čiji se potpis nalazi u petom retku iza potpisa župana Desimira. Nadalje, ta riječ, odn. te riječi uopće ne glase *prb̄nebg*a, jer krajnje *a* pripada slijedećoj riječi, a od *g* je netko, čini se naknadno, htio stvoriti ligaturu

s poluglasom, tako da mjesto *prb̄onebga* zapravo piše *prb̄onebg(̄)*, odnosno *prb̄̄ nebg(̄)*, a to može biti kratica za lat. *presbyter indignus* (s hrv. *neboḡ* za *indignus, miser*)²¹.

Ono *a* koje stoji iza *nebg-* pripada riječi *az̄̄*, s kojom počinje potpis trećega uglednika, koji se zajedno s prvom dvojicom na ploči spominje. Taj početak glasi *az̄̄* (s prilično jasnim tragovima, da je između *a* i poluglasa bilo *z* a ne *s*) *posl̄̄*, a onda slijedi jednim dijelom dosta oštećeno ime, od kojega Štefanić vidi *vi(n?) lé* (*va v* s konjekturom *o* na kraju, na koje se u slijedećem retku nadovezuje *-tocê* (dakle: *v o-tocê*). Iza *vi* dobro je vidljivo (sada, pošto je ploča očišćena, a tako je i Črnčić naslućivao) *n*, a između njega i *lé* bila su još dva slova, od kojih je prvo moglo biti *u* (*vinu*, scsl. *vynq, vyinq, semper*, koje u glagoljskim tekstovima dolazi i u XV vijeku, a kako mu je značenje bilo priloško, moglo je biti i oznaka uz *posl̄̄*, i dio vlastitog imena), a drugo, možda, *s* (kako je vidio Rački, i kako su drugi od njega primili). Iza *lé* opet ima mjesta za dva slova, koja međutim ne umijem pročitati, a iza njih je *v* i iza toga *v* poluglas (a ne *a*, kako je vidio Rački, i kako su vidjeli ostali). Taj treći dio toga razdjela (t. j. dio s trećim imenom, s imenom trećega uglednika, koji je zajedno s prvom dvojicom bio kod uvođenja u posjed) mogao bi se prema tome rekonstruirati ovako: *az̄̄ posl̄̄ vin . . lé . . v̄̄ v o(tocê)*.

Tako se u tom dijelu — pošto je već prije odbačena postavka o »izlaženju« kralja Zvonimira na Krk²² — uz lučkoga župana, koji nije bio pravi župan, a zvao se, kako su neki mislili, egzotičnim imenom *Prb̄onebga* (ili Prvanêg, Prvaneg, Pribineg), treba odreći i druge — jednako romantičarske — konjektуре, da je taj *Prb̄onebga* (odnosno Prvanêg, Prvaneg, Pribineg) poslao nekoga *Vitoslêava* (koji

²¹ Za *prb̄̄* ispor. kraticu PRBR za lat. *presbyter* (g. 1186, OsL 20). Kod *nebḡ* krajnje je *g* nalik na *ž*, jer ima izveden i donji lijevi krak (kojega kod *g* nije bilo), koji je *s* nastavkom na desnom dijelu mogao pripadati ili slovu *ž*, a onda riječ postaje nejasna (jer *nebož̄̄*, *nebož̄̄n̄̄* znači nešto drugo), ili je naknadno dodan i imao je (s drugim dijelom) nadomjestiti poluglas. Ja prihvaćam to drugo rješenje (dok ev. hist. semantika ne učini vjerojatnim i prvo). — Da *Prb̄onebga* nije moglo biti ime, i da to *a* nije moglo pripadati toj riječi, vidi se i po tome, što bi ono tada moralo biti *â* a ne *a*, kako svjedoče Dr̄̄žihâ, Desim(i)râ i Mikulâ.

²² Ispor. »Nekako oko toga vremena došao je kralj na ostrvo Krk u pratnji krbavskoga župana Desile i lučkoga župana Prvanêga pa je darovao samostanu sv. Lucije kod Baške, kojemu je tada opat bio Dr̄̄žihâ, neko zemljište« (Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb 1925, str. 582).

opet nije bio *Vitoslav* ni *Vitoslav*) *v* otocē (ne ulazeći, naravno, u to, kako je ovamo — iza *v* — došao lokativ, i što je mogao značiti).

Grafijski je za taj drugi razdjel važno, da u njem uz $\mathfrak{M}$ dolazi mlađe $\mathfrak{m}$, da nema znaka za *jery*, da su slova neuglednija, a neka i sitnija i nepravilnija nego u prvom dijelu, i da drugo ime, za razliku od prvoga i trećega, ne počinje s uvodnim *az* ili *mi*. Sve to upućuje na to, da je, ako ne sva tri, a ono svakako drugi potpis klesala druga ruka, jamačno ruka samoga potpisnika (koji se već pisao sa $\mathfrak{m}$). Zato se taj razdjel i ne može uzeti kao mjerilo za tada još suvremenu, pravu (crkvenu) pisarsku tradiciju, koja se još predstavljala tako, da se u crkvenim tekstovima pisalo $\mathfrak{M}$ (latinsko *M* je tek pomalo prodiralo u imena i u isprave i iz njih istiskivalo starije $\mathfrak{M}$), da je poluglas bio samo jedan (*jor*) i da se pisao i u jakoj i u slaboj poziciji, da se *e* zamjenjivalo sa *e* i da se javljalo jedno uz drugo i *j* i *e*, i da su *v*, *d* i *jor* (u svojem desnom dijelu) i u klesanim tekstovima čuvali staru oblinu (uz modifikacije u spojnim lukovima; stilizacija *p* i *ju*, po sebi zanimljiva, ne dolazi u rukopisnim tekstovima te je za njihovo datiranje irelevantna; za *â* vidi str. 32).

U drugom dijelu — u minacijskoj formuli — sporno je samo ono mjesto pri kraju 7. retka, koje je oštećeno i napuknuto, a nalazi se između *kloni* i *bo(g)* i i . g. (4) *e(vaglisti... itd.)*. Rački i Črnčić vide tu kraticu za *blažena bogorodica*, Jagić misli, da je tamo bila *božia sila*, Strohal je za *bogorodilju*, a Štefanić za *blaženu roditelnicu*. Štefanić je, koliko je vidio, dobro vidio, i zato kaže, da iza *bo(g)* i stoji najprije *b* pa poslije njega slovo, koje mu se činilo kao *n* (ali je nesiguran, pa ga meće u zagradu), zatim *a*, pa onda jedno oštećeno mjesto i iza njega — na kraju — *la*, samo za njegovo izvođenje, kako za *n*, tako za *r* (ispred *la*) i za »bna rla«²³ — *blažena roditelnica* — ne bih mogao reći da je sretno i da znači napredak prema čitanjima, koja su prije spomenuta.

I ovdje se, kao i u 4. retku, nije polazilo od toga, da su petlje, koje su vidljive ili bar jednim dijelom vidljive, mogle pripadati i slovu *ī*, što je ovdje moglo biti još važnije nego tamo, jer se moglo raditi o broju, kao što s brojem počinje i nastavak, koji iza toga slijedi (. g. *evaglisti*). Doista, ako se dobro razgledaju konture i udubine na ploči i konture na Standlovoj snimci, vidjet će se prilično jasno, da je iza *b* stajalo *ī* (samo u nešto mlađem obliku nego u 4.

²³ op. c. 5.

retku), a iza *a* slovo *p*, kojega se jedan krak Štefaniću činio kao ostatak slova *r*. Ako se ovo poveže, i ako se uzme u obzir, da slova *.bī.* nisu predstavljala glasove nego broj (12, *dvanadeste*), onda to mjesto treba čitati *kl̄ni i bō i . bī.* (12) *apla i. g.* (4) *evaglisti* itd., odnosno, kada se razvežu kratice, *kl̄ni i bo(ḡr̄) i . bī.* [12] *ap(osto)la i . g.* [4] *eva(n)g(e)listi i s(ve)taē Luciē am(e)nō.*

U ostala dva dijela — u zapisu o gradnji crkve i u zapisu o sv. Mikuli — nema prijepornih mjesta osim onoga *otočbca* u zadnjem retku posljednjega dijela, gdje će biti točno ono, što kaže Štefanić (OsL 6), samo — ja se ne bih mogao nikako složiti s time, da je taj posljednji dio pisala (klesala) ista ruka, koja je klesala i zapis iznad njega. Iako se broj latiničkih slova, koja se nalaze u Dobrovitovu zapisu, ovdje povećava samo za *N*, identičnost opovrgava poseban znak za poluglas, koji nije diktiran prostorom i ne nalazi se drugdje na ploči, a tu se javlja nekoliko puta.

Što se grafijskih obilježja posljednjih triju dijelova tiče, valja istaknuti, da oni prema prvom, pa i prema drugom dijelu (prema dijelu s imenima svjedoka) znače znatan nazadak te ne svjedoče dobro o Dobrovitu i o onome, tko je u kamen klesao natpis o sv. Mikuli. Isporede li se s time starija *acta croatica*, vidjet će se, da je *tolik* utjecaj latinice osamljen i u svjetovnim spomenicima (da se o crkvenima i ne govori), i da se ti dijelovi nikako ne mogu uzeti kao mjerilo za datiranje drugih spomenika. Obrnuto, prva dva dijela — razdio o darovnici i razdio s potpisima — s pravom se mogu uzeti kao odraz svojega vremena i prema tome kao kriterij za ocjenu starijih glagoljskih spomenika.

Od grafijskih znakova, koji se ističu na Bašćanskoj ploči, osobito je zanimljivo P , koje dolazi u alternaciji sa P te se u tom obliku ne nalazi ni u jednom drugom spomeniku. Jagić za nj (u svojoj paleografiji, ESF 3, 144) kaže, da je ostalo neobjašnjeno, te napominje, da bi moglo biti u svezi s grč. kurz. α , no odmah primjećuje, da se time nikako ne objašnjava njegova uglatost (a osim toga ne treba zaboraviti, da taj znak dolazi u spomeniku, koji inače ničim ne upućuje na utjecaj, koji bi dolazio s te strane; op. moja).

V. Novak ga je izvodio iz beneventane jednako kao i m i onaj posebni znak za poluglas na kraju posljednjeg dijela natpisa.²⁴ Dok bi se za drugo i treće slovo to još nekako moglo prihvatiti (ako

²⁴ V. Novak, *Scriptura beneventana* s osobitim obzirom na tip dalmatinske beneventane. Zagreb 1922, 62-66.

se uzme u obzir jak utjecaj latinice u donjem dijelu ploče), za *ǣ* (kako bilježim baščanski znak za *a*) takvo se tumačenje ne može prihvatiti već i stoga, što se ono dosljedno primjenjuje upravo u tekstu, koji s beneventanom, pa tako i s beneventanskim *ṃ*, nije imao ništa zajedničko.

Štefanić je mislio, da će se o tome, da li je taj znak učinjen reviziji cijeli kompleks pitanja oko podrijetla glagoljske azbuke, jer prema grčkome *α*, moći »reći sud istom onda, kad se podvrgne eto i ovi znaci i oni na Valunskoj ploči (na Cresu), koje ne umijemo pročitati, dokazuju, da je kod nas postojao jedan grafički element različit od Ćirilova pisma« (OsL 6). Ja ne bih išao tako daleko i prije bih pokušao to pitanje riješiti na domaćem tlu, držeći se pri tom i objektivnih (grafijskih) i općih (lingvističkih) principa.

Kada god se u pismu nađu dva različita slova za isti glas, onda je to obično ili a) znak, da se jedno od njih za taj glas upotrebljavalo prije, a drugo da je nadošlo poslije, odnosno, da je jedno grafijski ostatak iz prošlosti a drugo njegova zamjena i njegov nadomjestak u sadašnjosti — ili b) znak, da se glas, koji se označavao sa dva različita slova, i izgovarao u dvije različite nijanse, od kojih je svaka za sebe mogla biti samostalna, tj. svaka je fonološki mogla predstavljati glas. To drugo često je slučaj i kada se slova uzimlju iz stranih azbuka, jer se ona često upravo zato i uzimlju, da se njima označe nijanse, koje se u svojem sistemu nisu mogle — ili se bar dovoljno jasno nisu mogle označiti. Tako smo i mi iz češke azbuke uzeli *č* a iz poljske *ć* i *ń* i stvorili svoje *ď* i *ľ*.

Kod Baščanske ploče ne radi se međutim o uvođenju nekog posebnog (beneventanskog) znaka za *a*, a sve kada bi se i radilo o tome, trebalo bi također kazati, zašto se takav znak uvodio, i u kakvu je odnosu — mislim, prvenstveno, u kakvom je funkcionalnom odnosu bio prema prijašnjem (i jednostavnijem) *ṃ*. Novak se u to nije upuštao, a kako se nije mnogo osvrtao ni na grafijske momente, koji baščanski znak odvajaju od beneventanskoga *a*, može se njegova postavka uzeti samo kao pokušaj, koji nas međutim mnogo ne približava rješenju, koje bismo u takvim raspravama željeli naći.

Jedini, koji je pokušao tomu pitanju pristupiti i s lingvističke strane, bio je I v a n Č r n č i ć. On (sebi svojstvenim stilom) u Književniku 2, 16—17 rezonira ovako: »A (kakvo je slovo) dvanaesto u 2. redu? I zato ne znadu naši bukvari nijedan. Nu takovih je još deset, pak ako ti jedan muči, ne muči drugi, a to je naša sreća.

Najprije uzdigni mu desni kraj, te ga nastavi na lijevi, široki: eto ti, malo simo malo tamo, Klementovo $\mathfrak{K}$. Može bit tu zec leži? Ustao sam ga! ali ga ja ne ću ubiti! neka ga ubijaju a i ubiju kojim vješta bolje od mene. Ja ću samo reći, da to naše slovo, ako i jest slika i prilika onomu, teško da (je) tu njegova glasa: $\mathfrak{a}$, teško da je dr'žih $\mathfrak{K}$, hr'v $\mathfrak{K}$ tski, žup $\mathfrak{K}$ n, z $\mathfrak{K}$, op $\mathfrak{K}$ t, zid $\mathfrak{K}$ h, kosm $\mathfrak{K}$ t, obladajušč $\mathfrak{K}$ go, kr $\mathfrak{K}$ inu: zašto te riječi ne imaju takova glasa, a valja da ga nisu ni imavale: te je u 2. redu čisto op a t. Po tom ja držim, da je to slovo nekakvo a ili o, mutno kao oa. Na Krčkom bo govore u nekih selih: *Koate* (Kate), *Moare* (Mare), *Poave* (Pave) i sve tako. A tako sam ja čuo i druguda«. Štefanić međutim misli, da je nemoguće, »da bi onaj poseban znak za a odgovarao specijalnom krčkom izgovoru (= ua), kako se domišlja Črnčić« (OsL 6), ali ne kaže razloga za to svoje mišljenje. Mislim, da stvar ipak nije tako jednostavna, i zato ću se njome malo iscrpnije pozabaviti. Da bismo pritom mogli sustavno pristupiti k poslu, treba riješiti, i to najprije za svaki dio posebno i onda za sve dijelove zajedno, a) pitanje odnosa između a i $\mathfrak{a}$, b) pitanje njihove fonetske i fonološke vrijednosti i c) pitanje, je li $\mathfrak{a}$ ostatak od starine ili mlađi oblik unesen sa strane, i što je moglo uvjetovati njegovu primjenu na mjestima, na kojima se nalazi u tekstu.

U prva dva dijela — u Držihinu zapisu i kod potpisa — $\mathfrak{a}$ dolazi u riječima *Držihā*, *hr̄vāt̄sk̄ōi*, *Župān*, *Desim(i)rā*, *Kr̄bāvē*, *Mrá*... U 2., 3., 5. i 6. riječi $\mathfrak{a}$ je dugo, a u prvoj i u četvrtoj ima i fonološku funkciju: dijeli *Držiha* od *Držihe* i *Desimira* od *Desimire*. Značajno je za taj dio, da $\mathfrak{a}$ ne zamjenjuje sufiksally a u gen. sg. kod imenica muškoga roda (*otca*, *duha*, *ierma*) ili a u aoristu *pisah̄*, *da*.

U trećem dijelu — u minacijskoj formuli — $\mathfrak{a}$ se nalazi samo u prijedlogu *zā* ispred ak. pl. *ñe*.

U četvrtom dijelu $\mathfrak{a}$ dolazi u riječi *opāt̄* (u I dijelu *opat̄*, lat. *abbas*), u aor. (ili impf.) *z̄dāh̄* (prema *pisah̄* u I dijelu), u sufiksu za gen. sg. *K̄s̄om̄tā* (prema -a u I dijelu), *obladajućāgo* i u diftonškom -ai- u *k̄rāinu*.

U petom dijelu znak $\mathfrak{a}$ se nalazi samo u riječi *Mikulā* (s funkcijom kao u *Držihā*, *Desim(i)rā*). U tom dijelu nema nijedne druge riječi, u kojoj bi dolazilo a, te se prema tome ne može utvrditi, kada se eventualno (u kojim prilikama) upotrebljavao jedan, a kada drugi znak.

Zanimljiv je osobito odnos $a : \tilde{a}$ u prvom i drugom i u četvrtom dijelu: dok $\tilde{a}$ u prva dva dijela dolazi tamo, gdje je a bilo dugo te je podlijegalo muklijem izgovoru ($\tilde{a} \geq \tilde{a}$), u četvrtom dijelu dolazi i ondje, gdje se a nije mijenjalo i gdje je bilo kratko, što znači, da klesar toga dijela, koji i inače nije bio osobito vješt glagoljici (o čemu svjedoče latinska slova, koja je unosio u svoj tekst), nije pravo znao, kada je valjalo pisati a a kada $\tilde{a}$. To se pak moglo dogoditi tako, da mu a) ili nije bila jasna glasovna funkcija $\tilde{a}$ (prema a), ili je to b) bio stranac ili u najmanju ruku čovjek, koji nije razlikovao $\tilde{a}$ od a , i kojemu je latinica bila bliža od glagoljice.

A sada, odakle je to $\tilde{a}$ i kakva mu je bila upotreba? — Javlja se samo na Baščanskoj ploči i dosad se nije našlo ni na kojem drugom spomeniku bilo na Krku ili na kojem drugom glagoljaškom području. Osim toga najdosljednije se primjenjuje upravo u najstarijem dijelu teksta, u dijelu, koji je najbrži i najvještije pisan, koji govori o kralju i o njegovoj darovnici, u kojem ϣ još nije zamijenjeno mlađim (beneventanskim) m . Kako je ono došlo na ploču, zašto je uvedeno i tko ga je uveo? Izreći ću svoje mišljenje, s kojim se neki možda ne će složiti, ali ja u ovom trenutku — dok se ne nađu drugi, stariji spomenici, koji će unijeti više svijetla u glagoljsku epigrafiju — za nj ne nalazim drugoga izlaza.

Ja držim, da se u tom grafemu krije velika starina, i da ga je Držiha ili onaj, tko ga je prije njega u toj funkciji upotrebljavao (ako se prije upotrebljavao), namjerno uzeo iz starijeg pisma, da njime označi jednu glasovnu nijansu, koju sa h nije mogao označiti. Kakvo je to pismo i kakav je to bio znak, i kakav se glas njime označivao? — Već je rečeno, da se njime u prvom i u drugom dijelu označuje muklo a , odnosno onakvo $\tilde{a}$, koje se na Krku, oko Dubašnice i drugdje — kako je to i Milčetić prije šezdeset godina zabilježio — izgovaralo kao $\tilde{a}$, ali »jako na nos« (gotovo kao nazalno $\tilde{a}$ ili, kako Milčetić kaže, kao »osobit grleno-nosni glas«, Rad 121, 100). Mislim, da se takvo čitanje na Krku s mnogo razloga može prenijeti i u veliku starinu i da je upravo ono moglo dati poticaj, da se na jednom spomeniku, koji nije bio namijenjen crkvi i koji nije potpadao pod njezinu tradiciju, pokuša takav glas i grafijski odvojiti od čistoga a . U tu svrhu mogao je vrlo dobro doći znak za stražnjojezični nazal, koji je još u knjigama dolazio i mogao je ljudima, koji su se knjigama bavili, otprije biti poznat. I Črnčić je, kao što se vidjelo, upućivao na ćir. ж , no ja ne mislim, da je naš

znak uzet iz ćirilice, već sam prije mišljenja, da u njem treba gledati modificirano i, uglavnom, na svoj osnovni oblik svedeno glag^{ae}.

Hrvatska glagoljica, čini se, nije poznavala ^{ae}, te isto tako nije imala ni ^{ae}, već je za nazale, dok su se oni izgovarali, upotrebljavala ^{ae} i ^{ae}. Kod tih je grafijskom stilizacijom s vremenom nestao kružić, koji je spajao oba dijela (ispor. ^{ae} u Grškovićeve apostolu), pa se u klesanim, a tako i u nekim pisanim spomenicima (na pr. u Bečkim listićima) drugi dio glag. ^{ae} sasvim izjednači s prvim dijelom (tako da je Jagić i za ^{ae} u Bečkim listićima mislio, da stoji mjesto ^{ae}). Da je kod ^{ae} tako bilo, to se — kao što se vidi — lako daje potvrditi u spomenicima. Kod ^{ae} je to mnogo teže, jer se ono gubi prije ^{ae}, pa se može samo pretpostavljati, da se i ono grafijski razvijalo kao što se razvijalo i ^{ae}. Kod toga se drugi dio (^{ae}), kojemu se zatrla prava sveza s prvim dijelom (za razliku od ^{ae}, gdje je zbog sličnosti došlo do jednačenja), zacijelo kojekako reducirao, tako da je priljubljen uz osnovni dio i s reduciranim crticama na uspravnom kraku mogao dati grafem nalik na ^{ae} na Baščanskoj ploči. O tome se može svatko uvjeriti, ako pokuša na desnom kraku nadomjestiti crtice na oba kraja i u sredini: sličnost je očigledna.

U posljednjem dijelu (u zapisu o Mikuli) nalazi se nekoliko znakova, koje bi također trebalo spomenuti: to je poseban znak za poluglas, koji Jagić (ESF 3, 144) ispoređuje sa ćir. ъ; znak, koji može biti i obrnuto o i uspravljeno v, za koji Jagić misli, da bi mogao biti prije ćir. B nego uspravljeno glag. III, i, konačno, poseban znak za č. Ako se dobro ogleda taj dio na ploči, vidjet će se, da ga je klesala ruka, kojoj nije bila dobro poznata ni glagoljica, a nije joj, sva je prilika, bila poznata ni ćirilica, jer inače ne bi i v i č pisala obrnuto (a znak iza riječi *Mikulā* ipak je v, kako je čitao Štefanić, a ne o, i iza njega nije t nego znak za poluglas, kako su vidjeli i Črnčić i Rački: dovoljno je isporediti znak v u v^o i u (s)vetuju (sc. *Luciju*), da se vidi, da su jedan i drugi jednaki).

Cijeli tekst Baščanske ploče — kada se unesu svi ispravci i kada se razriješe kratice — glasio bi prema tome ovako:

+ .č. n. ž. [1077] V^o ime Otca i S(i)na i S(ve)tago Duha. Az^o
opat^o Dr^ožih^o pisah^o se o ledin^o juže
da Z^ov^onim(i)r^o kral^o hr^ov^oāt^osk^oi v^o
dni svoj^o v^o svetuju Luciju i s(ve)ta)go Ier(oli)ma.
Mi žup^oān^o Desim(i)r^o Kr^ob^oāv^o. Mrā . . . v^o Lu-

cé pr(ez)b(itr)ō neb(o)g(ō). Azō poslō vin ... lé ... vō v o-
 tocē; da iže to por(e)če, klōni i Bo(g)ō, i bī. [12] ap(osto)la i g. [4] e-
 va(n)g(e)listi i s(ve)taē Luciē am(e)nō. Da iže sdē žive-
 tō moli zā ne Boga. Azō opātō D(o)brovitō zō-
 dāhō crēkōvō siju s svoeju bratiju sō dev-
 etiju vō dni kōneza K(o)sōmōtā oblad-
 ajućāgo vōsu kōrāinu. I bēše vō tō dni M
 ikulā vō otočci sō svetuju Luciju vō edino.

9. Toliko je prostora trebalo posvetiti Baščanskoj ploči, jer je 1) u njezinu čitanju trebalo neka mjesta ispraviti i 2) jer je to naš najstariji datirani glagoljski spomenik, pa njegova grafija, osobito grafija prvoga dijela, sa svojim fondom može poslužiti kao opći kri- terij za datiranje crkvenih tekstova na prijelazu iz XI u XII sto- ljeće. Elementi, koji su kod toga relevantni i koji se — zajedno — mogu uzeti kao karakteristični za drugu polovinu XI vijeka, jesu: za *m* samo **𐌆**, za poluglas samo **𐌆**, odnosno njegova hrvatska vari- janta, za prednji nazal i za *jery* uz *e* i *i* još i **𐌆**, **𐌆**; **𐌆** u samo- stalnoj funkciji (kao glas); osim toga kao mlađa crta u posljednjoj četvrti: uz **𐌆** mlađe (i jednostavnije) beneventansko **m**.

Već na osnovi tih kriterija moglo se pristupiti datiranju nekih starijih tekstova, koji se od njih nisu mnogo udaljivali, a datirali su se kojekako — ponajviše zato, što se nije osvrvalo na ono, što je u tim kriterijima bilo jasno i prilično jednoznačno dano. Time je bio učinjen velik propust, i upravo tomu se ima pripisati to, što je datiranje većine naših spomenika i fragmenata iz XII i XIII vijeka tako nesigurno, tako — moglo bi se reći — u zraku. Uzmimo samo najvažnije među njima, Bečke listiće i Grškovićev i Mihanovićev apostol, prema kojima, kada se oni odrede, ne će biti teško orijen- tirati i ostale, koji idu u to razdoblje.

Za Bečke listiće kaže Vajs, da su »mostem spojjućim památky charvátsko-hlaholské s bulharskými a s moravsko-pannon- skými« (Rukovět 137) međutim, taj *most* ima samo jedamput zabi- lježeno **𐌆** (i to u stilizaciji mlađoj od one u Grškovićevu apostolu), a slova **𐌆** i znaka za *jery* nema više uopće, te se kao spomenik — k tomu kao crkveni spomenik — ima svakako smatrati mlađim od Baščanske ploče, pa u najboljem slučaju ide na prijelaz od XI na XII vijek ili u početak XII vijeka, a nipošto u XI vijek, kako se obično mislilo i kako i danas neki misle. Obrnuto, Grškovićev apostol, koji je J a g i ć metao u XII vijek, ili, štoviše, »pod konac

dvanaestoga ili u prvu polovinu trinaestoga stoljeća» (Starine 26, 41), ima ne samo redovno **Ѣ**, nego i (u nekoliko potvrda) nazalno **јѣ** (i to u starijem duktusu sa dvije poprečne crtice) i staro *jery* prema mlađem *i*, te je svakako stariji i od Bašćanske ploče, i od Bečkih listića. Mihanovićev apostol naprotiv nema ni nazala, ni staroga **Ѣ**, ni znaka za *jery*, pa se s obzirom na svoj sadržaj i na pisanje **и** tamo gdje bismo očekivali **г**, kao i na pisanje znaka za *jer* tamo, gdje drugi — stariji i mlađi — spomenici imaju *јор*²⁵, meće u jugoistočne krajeve (gdje je bio jači utjecaj ćirilice) i vremenski u XII vijek, i to u njegovu prvu polovinu, ako ne u njegovu sredinu. Jagić je, ne poznavajući dobro Bašćanske ploče, prije šezdeset godina mogao napisati: »Ali oba ova fragmenta razilaze se među sobom. Mihanovićev ima **ѣ**, Grškovićev **ѣ**; Mihanovićev upotrebljava uz obično glagoljsko **Ѣ** još i kirilovsko **и**, čime se kao potvrđuje, da je taj tekst bio napisan negdje u području kirilovske grafike; Mihanovićev ne razlikuje *i* od *y*, a Grškovićev upotrebljava **ѣѣ**, čega inače u glagoljskim tekstovima hrvatske redakcije nema; po tome moglo bi se i u toj oznaci tražiti uticaj susjedstva kirilovske grafike«, da onda (nešto dalje) zaključi, da bi se moglo za ta dva fragmenta misliti, da su pisani negdje drugdje (nego Bečki listići, koji su mu »najsrodniji pisanju glagoljskih starina u hrvatskim krajevima, po Primorskim mjestima, u Istri i na Otocima«), možda u današnjoj Bosni, Hercegovini, južnoj Dalmaciji ili Crnoj Gori« (Starine 26, 18—19). Danas znamo da ono, što je bilo rečeno za Grškovićev apostol, nije u svemu bilo točno, i da nema objektivnih razloga, koji bi ga udaljivali od sjeverozapadnog područja i vezali za Mihanovićev apostol, s kojim ni grafijski ni inače nema mnogo sveze.

Ako obilježjima, koja smo dosad u obzir uzimali, pridružimo mlađi znak za poluglas, koji se javlja kao apostrof (oštar, zatim sve obliji) i kao uspravna crtica, koja je u početku kratka (doseže jedva trećinu ili polovinu visine retka), okupili smo uglavnom sve važnije elemente, koji su — u cjelini, kao cjelina — karakteristični za prvo doba hrvatske glagoljske književnosti (od početka do god. 1248. i 1252.), i prema njima se za pojedinačna razdoblja u tom vremenu mogu postaviti ovi kriteriji:

²⁵ Kada se radi o grafiji, *јором* zovem i bilježim stari znak za poluglas, koji se razvio od staroga *јор*, a *јером* bilježim novi znak (uspr. crticu ' ili '), koji dolazi od XIII vijeka (iako nije kontinuirana staroga *јер*). Tako *јер* i *јор* u glagoljaškim (hrvatskoglagoljskim) spomenicima bilježi i prof. Ivšić, v. Ostaci staroslovenskih prijevoda u hrvatskoj glagoljskoj književnosti, Zbornik kralja Tomislava, Zagreb 1925, str. 452. i dr.

1. (XI vijek): ŷ se tek u posljednjoj četvrti zamjenjuje sa m , poluglas je samo jedan (*ŷor*) i on se piše pravilno (ne vokalizira se), sporadički se još javlja *ŷery* i prednji nazal, ŷ dolazi u svezi s poluglasom (kao *ŷery*) i samostalno (u poč. riječi).

2. (od prve polovine XII vijeka do potkraj XII vijeka): *ŷery* i prednji nazal više ne dolaze, jednako je nestalo ŷ , koje se u starijem (granatom)obliku piše dalje u ligaturama, ŷ ostaje u glasovnoj funkciji, poluglas je (u nekoliko varijacija) samo jedan i ne zamjenjuje se ni crticom ni apostrofom.

3. (od kraja XII do sredine XIII vijeka): poluglas se bilježi na tri načina: a) onako, kako se prije bilježio (s petljom, koja se priljubljuje uz donji dio trupa), b) zamjenjuje se apostrofom, c) piše se (kraćom ili duljom) crticom, s težištem koje postepeno prelazi sa a) na c); ŷ ostaje kao u XII vijeku, ali se ograničava na inicijale i pomalo se zamjenjuje sa g .

Važniji spomenici toga doba mogli bi se prema tome vremenski rasporediti ovako:

1. (do kraja XI i početka XII vijeka): Grškovićev apostol — stariji Krakovski odlomak²⁶ — Bečki listići.

2. (od početka XII vijeka do potkraj XII vijeka): Baščanski odlomci — Mihanovićev apostol — Birbinjski misal — Londonski odlomak²⁷.

3. (od kraja XII do sredine XIII vijeka): Kukuljevićev misal — stariji Vrbnički odlomak — Bečki odlomci iz misala kneza Novaka.

10. Oko sredine XIII vijeka dolazi do značajnog preokreta u pitanjima glagoljice i glagoljske službe kod nas. Godine 1248. papa Inocentije IV svojim pismom senjskom biskupu Filipu odobrava upotrebu glagoljice na području senjske biskupije, a godine 1252. daje sličan privilegij omišaljskim benediktincima. Nije slučajno, da su upravo Omišalj, Senj i uz njih Vrbnik i Novi doskora postali žarišta, odakle se glagolizam kroz stoljeća širio na sve strane. Za ta središta vežu se i promjene, koje su u to vrijeme nastale u glagoljici.

²⁶ Palimpsest, o kojem govori J. Vašica u raspravi Krakovské zlomky hlaholské (Slavia 18, 111-112).

²⁷ Odlomak o sv. Tekli i Ljubljanski homilijar, koje Vajs meće u prvu polovinu XIII vijeka, ne će biti stariji od sredine toga stoljeća, kako pokazuje — osobito kod Tekle — česta upotreba crtice za poluglas. — Kod fragmenta (kao što su na pr. Baščanski odlomci i dr.) paleografska je klasifikacija često arbitrarna, i poneki bi možda zauzeo mlađe ili starije mjesto, da je odlomak veći i da ga je kojom srećom više sačuvano.

Nove prilike stvorile su i nove potrebe, a jedna od prvih bilo je uređenje pisma. Glagoljica je u početku XIII vijeka — kao odraz tadašnjega vremena, vremena previranja i reformama, koje su se izdaleka javljale — bila dosta nesređena. Kao da je s nestankom narodne dinastije nestalo i onoga, što ju je spajalo i čuvalo od raspadanja. Stega je oslabila, i pisci i pisari pisali su što i kako su htjeli. Pisac Vrbničkog odlomka ispisuje u svom brevijaru riječi *piscz bi hotělb piti* i jednu antifonu završava riječima *ne zabuděmo se napiti*. Tako je bilo i kod slova. Jedna su se pisala ovako i onako, kod drugih su se pisala po dva do tri znaka za jedan glas, pa je sada, kada su se pred glagoljskom knjigom otvarali širi vidici, trebalo stvoriti odluku, što će se zadržati a što će se napustiti, preko čega će se prijeći. To se ticalo u prvom redu znaka za poluglas, koji se samo u svom starom obliku dotada pisao na šest različitih načina (s obzirom na zaobljenost i na odnos između osnovnog oblika i petlje), a pisao se i apostrofom i znakom ' ili l. Ako se i apstrahiraju četiri (starije) varijante od navedenih šest, još uvijek su se u sredini XIII vijeka upotrebljavale tri različite vrste znakova za oznaku poluglasa ili za oznaku mjesta gdje je bio poluglas, i prva i treća od njih **Ɑ**, ' ili l dolaze i u jakom i u slabom položaju (isp. sn. IV.). Trebalo je dakle stvoriti odluku, što će se zadržati a što odbaciti, i ta je odluka ispala u korist treće od navedenih kategorija.

Jagić je naslućivao, da je ta crtica postala od apostrofa, da je to, u stvari, stilizirani apostrof²⁸. Mislim, da je to naslućivanje bilo točno, kao što je bila točna i njegova pretpostavka, da je ta stilizacija bila svijestan akt, i da do nje nije došlo slučajno. To pokazuje i međusobni odnos toga znaka i apostrofa u spomenicima u kojima su oni zajedno dolazili. Apostrof se u njima najčešće piše na mjestima, na kojima se poluglas nije izgovarao (na kraju riječi ili u nekim suglasničkim skupinama gdje nije bio u jakom položaju), i obrnuto, tamo gdje se poluglas izgovarao, pisalo se najčešće ' ili l. Za uvođenje toga znaka uz apostrof morala je, dakle, ipak postojati neka glasovna i ortografska potreba, koja je od pisaca tražila da se poluglas tamo, gdje se on izgovarao, označi nekako jasnije i bolje nego tamo, gdje se nije izgovarao. Radilo se dakle svakako o svijesnom aktu, samo — je li on bio — recimo, tamo u prvoj četvrti ili u prvoj trećini XIII vijeka — izraz spontane težnje za nekom reformom, kako to neki hoće, to je druga stvar.

²⁸ ESF 3, 143.

Do takvoga stava u širim razmjerima moglo je doći samo ako se prije toga nešto promijenilo i u odnosima, koji su — posredno ili neposredno — utjecali na glagolizam i na upotrebu glagoljice uopće. Kao što smo vidjeli, do takve je promjene doista došlo sredinom XIII vijeka, kada je Rim promijenio svoj stav prema glagoljici i dopustio, da se ona upotrebljava u liturgijske svrhe. Sada je nastao čas za takve reforme u grafiji, jer se odsada moglo računati na nesmetanu upotrebu glagoljice u crkvi, i to je sa svoje strane predstavljalo otvoreni poziv, da se sva sporna pitanja u glagoljskoj grafiji uredi i da se od dvaju ili više znakova za isti glas odabere onaj, koji će biti najjednostavniji i koji će najbolje odgovarati novim potrebama. Tako ja sebi tumačim to, da od sredine XIII vijeka stari znak za poluglas ubrzo nestaje (i nestat će ga do kraja stoljeća sasvim) i da se na njegovu mjestu tamo, gdje se on izgovarao, a kasnije i tamo, gdje se nije izgovarao, pisalo **l**, dok je apostrof pomalo degenerirao, te se u XV i XVI vijeku pisao kao nadslovni znak, koji se bilježio iznad dvaju suglasnika i bez obzira na to, da li je ikada među njima bio poluglas ili ne.

Slično je bilo i sa **ff**: i ono se još gdjegdje (u inicijalima i na počecima većih odlomaka) čuva, ali se već zamjenjuje sa **g**, koje će se potkraj XIV vijeka i dekorativno tako razviti, da će ga sasvim istisnuti.

Tako se u razvitku hrvatske glagoljice od prvih početaka do velikih rukopisnih kodeksa razlikuju zapravo tri doba (s prijelaznim pojavama između svakoga od njih): *prvo*, najstarije, od vremena narodnih vladara do kraja XI vijeka, točnije do Bašćanske ploče i Bečkih listića, s jakom tradicijom, koja se kviri u *drugom* periodu, koji traje do sredine XIII vijeka, kada dolazi do novoga sređivanja, sada već na mlađim osnovama, s kojim počinje *treće* doba, koje traje do kraja XV vijeka i dalje — s tom razlikom, da se **l** već u početku XV vijeka definitivno produljuje do dna, i da njegovo pisanje na kraju i u sredini riječi tamo, gdje se ono nije izgovaralo, postaje manira isto onako, kako je u XI i XII vijeku bilo manirom pisanje staroga *ior*. Time je skala grafijskih promjena, koje su bile lako uočljive, za glagoljski ustav bila završena, i trebalo se za datiranje različnih fragmenata, pa i cijelih kodeksa, koji postaju sve mnogobrojniji, ogledati za drugim odlikama, koje nisu bile tako formalne — ni tako sigurne — kao prve. Pošto — osim **ff** — nije više bilo znakova (slova), koji su nestajali ili su se zamjenjivali

drugima²⁹, pokušavalo se s traženjem drugih kriterija, s traženjem izlaza na drugoj strani. Jagić piše na jednom mjestu o tome, kako se kod scsl. tekstova gledalo i na to, kako su se riječi pisale, iznad crte ili ispod crte, i kako se to isporođivalo s grčkim tekstovima, ne bi li se i u tome što otkrilo, što bi moglo poslužiti za ocjenu starine. Međutim, u grčkim rukopisima IX i X vijeka pisalo se uglavnom iznad crte, a s kraja X vijeka i kroz XI vijek ispod crte, a u scsl. se *Ki*, *Zo* i *Clo* pišu ispod crte a *Ma*, *As* i oba sinajska spomenika iznad crte, dakle sasvim obrnuto od onoga, što bismo očekivali na osnovi jezičkog studija, koji ipak prvima daje veću starinu i prema tome prvenstvo pred drugima.

Drugi se način, kojim se nastojala dosegnuti starina nekoga rukopisa, sastojao u tome, da mu se ispitivao oblik slova. Taj se postupak primjenjivao i kod nas i ispitivala se osobito njihova oblina i uglastost, koja se postupno širila, te je u XIII vijeku sasvim istisnula oble i poluoble grafeme, kojima se pisalo još u XII vijeku. Kako je to ipak bio polagan i postepen proces, nastojalo se da se na toj osnovi utvrdi skala oblika, koji su bili — ili mogli biti — značajni za neko razdoblje. Građe za to bilo je dosta: pružali su je spomenici, koji su — ovako ili onako — bili datirani, pa je dovoljno bilo isporučiti njihove grafeme s grafemima mlađih spomenika, da se uočie razlike i sličnosti među njima, i da se među tima razlikama utvrdi skala, po kojoj će se čemu davati veća ili manja starina. Najiscrpniju takvu skalu, koja obuhvaća — uz male izuzetke — sva slova, dao je Jagić (u ESF 3, 150—153). Teško je međutim reći — kako i sam kaže na jednom mjestu — kojim znakovima za XIII i XIV stoljeće treba dati prvenstvo. »Sam znak ili — kaže on — ne može nas ni u kojem slučaju zadovoljiti. On je svakako važan, štoviše, može se reći, da je to najvažniji kriterij starine, i mi smo, čini se, u pravu kada tvrdimo, da svi spomenici hrvatske glagoljice, koji češće upotrebljavaju taj znak, pripadaju XIII stoljeću. No uz taj kriterij ima i drugih, kojima se potkrepljuje pretpostavka o starini toga ili onoga teksta. Ti su kriteriji otprilike ovi: a) kod srednja okomita crtica ne izlazi ili tek neznatno svojim vrhom izlazi iz retka; u kasnijim tekstovima to se događa redovito i stalno, pa i ondje, gdje osnovni lik slova ne dosiže visine retka; b) kod slova oba su četvorokuta, kojima se zamjenjuju raniji dugoljasti ovali koji se pružaju kroz svu visinu retka, kadšto — a to je dosta

²⁹ Izuzetak je tzv. nisko (položeno) *i*, koje se javlja u kurzivu u XV vijeku, no kako se ovdje osvrćemo samo na ustav, ne treba se na nj obazirati.

izraziti znak starine — odozdo spojeni crtom, koja nije sasvim ravna već nešto ugnuta i svinuta te kao da podsjeća na nekadanje obline donjega dijela slova; c) kod slova **Пb**, koje je također sastavljeno od dva takva četvorokuta, u najstarijim je tekstovima desni četvorokut sasvim neznatno, koji put gotovo neprimjetno niži od lijevoga, a spaja ih opet crtica, koja je malo ugnuta i kao ispučena; u kasnijim tekstovima drugi je četvorokut ovoga slova, onaj na desnoj strani, gotovo za polovinu niži od lijevoga; d) desni je repić u slova **Өb** u starijim tekstovima po svojem opsegu daleko manji nego u mlađima; obično je i položen nešto više, dok u kasnijim spomenicima ima oblik četvorokuta te sjedi na crti; e) slova **Ѡ** i **Ѳ**, koja su se poslije prestala upotrebljavati [osim u onim slučajevima, kada su značila broj (10)], nalaze se u starijim tekstovima često na početku riječi, iza dulje stanke, kao veliko slovo; osobito često to biva u ligaturi sa **ž** i sl.; f) kod slova **ПP** se u nekim starijim spomenicima sva tri okomita štapića vežu poprečnom crticom, no ipak ona dva štapića, koji su nalik na slovo **П**, obično stoje za sebe, pa im poprečna crtica samo dodiruje desnu ivicu; g) slovo **ꝛ** se u starim tekstovima sastoji od uspravne crte na koju se nastavlja zaobljeni, koji put dosta niski pregib, tako da slovo podsjeća na latinsko **h**; duljina lijeve uspravne crte objašnjava se, možda, time, što se u njoj očuvao trag posebne, samostalne crtice, koja je nekoć bila na toj strani; poslije se glavna crta skraćivala i iz okomita položaja prelazila u nagnuti (s desna ulijevo), dok se zaobljeni pregib pretvarao u zaoštreno koljeno; h) kod slova **ПП** bila je u starijim tekstovima iznad oba četvorokuta, koje je spajala vodoravna crtica, kao izvrnuta kruška, dok se u kasnijim tekstovima iznad vodoravne crte izdiže četvorokut, koji je dolje nešto uži a gore širi; i) slovo **м** — karakteristična oznaka hrvatskoga tipa glagoljice — u starijim spomenicima katkad ima oblik njemačkog slova **m**; stariji lik održao se obično u ligaturama s nagomilanim kvadratićima, samo što bi se u starijim spomenicima kod toga čuvale i konture starinskoga tipa toga slova, ispor. sn. IV.; k) slovo **P** se u hrvatskim tekstovima vrlo rano uspravilo, i tek rijetko se kada (ne samo u starijim tekstovima, već i u mlađima) može primijetiti nagib s desna ulijevo, sa dvije vrlo tanke crtice, koje prelaze preko ruba slova; l) kod slova **ꝥ** obje se petlje u starijim tekstovima još nisu spajale u jednoj točki (na okomici), kao što je to poslije bilo, kada je cijeli lik postao uglat; okrugle ili oble konture su tu redovno znak starine; m) petlja kod slova **ꝑ** u starijim tekstovima još nije dopirala do dna retka,

već se spuštala tek nešto ispod njegove sredine; n) kapica kod slova **Q** je u nekima od starijih tekstova šira i obimnija nego što je poslije bila; umjesto ranijeg niskog trokuta osnovica dobiva oblik četvorokuta, no u starijim tekstovima on je još dosta nizak; o) kod slova **Ж** je uz prvi dio, koji tvori slovo **Ж**, prionuo drugi dio, koji je katkada iste veličine a katkada i manji te u starijim tekstovima uvijek dolazi tako, da su se gore i dolje očuvali tragovi, po kojima se vidi, da su to bila dva dijela, koji su se stopili u jedno; p) kod slova **Л** desni dio, onaj, koji se s okomicom spaja kosom crticom, u starijim tekstovima tvori prije pravilni četvorokut ili oval nego trokut, koji se pojavljuje u slovima kasnijega tipa; treba spomenuti, da se kod starijih spomenika okomica ne spušta ispod retka, kao što to biva kod kasnijih tekstova, već se prije nešto izdiže iznad crte, onako kao u slova **У**, koje u starijim tekstovima glavicom viri iznad retka; r) osnovica slova **У** je u starijim spomenicima nešto šira, dok u mlađima postaje šiljata; s) kod slova **Ѡ** je donji dio (petlja ili četvorokut) u starijim spomenicima nešto niži nego poslije, kada se on diže do sredine, pa i preko sredine slova.

Ovim paleografskim oznakama, koje se odnose na oblik pojedinih slova, treba dodati još nekoliko općih napomena. Prije svega, u starijim tekstovima slova nisu onako stisnuta jedno uz drugo kao u mlađim tekstovima, retci ne daju dojam onako pravilne strukture, kako je to poslije bilo, karakter je pisma više širok, nekako razvučen, ne onako izduljen kao u kasnijim ustavnim tekstovima. Ligatura je i skraćunica u starijim tekstovima manje nego u kasnijim spomenicima. Napokon, i u jeziku je, što je tekst stariji, manje odstupanja od normalnih crkvenoslavenskih oblika, i **ѠѠѠ** se na pr. još ne zamjenjuje slovom **ѠѠ** ili običnim **Ѡ**, poluglas **Ѡ** još ne prelazi u **Ѡ** ili bar, u krajnjem slučaju, ne tako često, iza silabičkoga **ѠѠ** i **Ѡ**, piše se još **Ѡ** ili, u krajnjem slučaju, **Ѡ** i t. d.

Po tim se obilježjima može približno suditi o starini zasad još ne tako velikog broja glagoljskih tekstova; no točnije odrediti njihovu relativnu starinu ni kraj tih paleografskih obilježja nije lako, jer je javljanje nekih karakterističnih oznaka vrlo neujednačeno. Neke se od navedenih karakteristika drže razmjerno vrlo dugo, drugih nestaje prilično rano. U istaknute kriterije treba svakako ubrojiti prije spomenutu upotrebu **ѠѠ** ili **ѠѠ**, no sa Šafařkovim mišljenjem, da su spomenici, koji znaju za **ѠѠ** ili **ѠѠ**, stariji od XII vijeka, ja se ne mogu nikako složiti. Svi ti spomenici, koliko u njima

prevladava glagoljica uglatoga tipa, pripadaju XIII vijeku, a neki, možda, i početku XIV vijeka».

Tako Jagić. Njemu se u svojoj Rukovėti pridružuje Vajs, koji u posebnom odjeljku (Známky starobylosti rukopísú, str. 138) uglavnom ponavlja ono, što je istakao Jagić, dodajući tomu tek neke svoje nadopune. On na pr. za l kaže, da se u njemu očuvao trag starijeg oblika u gornjoj petlji, koja je u prvo vrijeme bila obla, zatim trokutasta i na kraju nalik na pačetvorinu ili na romboid. Zatim, da se kod k u najstarijim spomenicima ostatak lijevoga kraka vidi u obliku točke, da su c u donjem i é u gornjem dijelu u starijim spomenicima mnogo tuplji nego u mladima, i na kraju, da je kod slova s, č i ć u starijim spomenicima donji dio trokutast ili okruglast, a u mladima da je više ili manje četvrtast.

Kao što se vidi, Vajs se nešto više obazire na starije spomenike i zato svoju karakterizaciju (prostorno, u Rukovėti) meće ispred Bečkih listića, dok Jagić svoju meće ispred spomenika XIV vijeka. Pitanje je samo, da li se ti elementi onako, kako se tu navode, mogu upotrijebiti i za datiranje, konkretno, da li se na toj osnovi spomenici XIV i XV vijeka mogu koliko toliko točno odrediti barem po četvrtstoljećima, ako već ne po decenijima. Ja mislim, da se ne mogu, a to je pokazala i praksa, odnosno, to je pokazala njihova primjena u spomenicima. Prvi vrbnički brevijar Brčić i Jagić meću u XIII vijek, Parčić u sredinu XIV, a Vajs najprije u početak XIV, a zatim u drugu polovinu XIII vijeka, što po sebi predstavlja razliku od barem pola stoljeća. Slično je i s II vrbničkim brevijarom, koji se — zahvaljujući jednoj kasnijoj rubrici i datiranju ispred nje — meću u god. 1391. i tako pomlađuje za preko pedeset godina. Logički to se — u tom drugom slučaju — može razumjeti samo tako, da autori ili nisu isporočivali spomenuti datum s paleografskim osobinama, koje je sadržavao sâm tekst, ili su sami tako malo vjere polagali u svoja paleografska razlikovanja, da su radije pristali uz jednu drugu, već gotovu soluciju, pa makar ona bila manje točna ili, kao što je u našem slučaju, netočna. Naravno, da i jedan i drugi slučaj (a takvih bi se moglo navesti još nekoliko) diskreditira paleografska datiranja, koja se oslanjaju samo na grafijske divergencije. Da je u njima zaista teško naći prave mjere za datiranje, pokazuje i letimično poređenje različnih grafema u spomenicima iz razdoblja, koje je gore spomenuto.

Kao što smo kod Jagića i Vajsa vidjeli, za znak starine se uzima, ako kod a srednja hasta malo ili nimalo ne prelazi preko

gornje ivice retka, ako kod *p* petlja još ne dopire do dna, ako se kod *u* još razlikuju oba dijela, ako kod *g* i *h* gornji dio strši iznad retka, i ako je kod *c* baza široka a ne uska i šiljata kao u mlađih spomenika. Ako se sada isporede neki stariji i neki mlađi spomenici, dobiva se ova slika: *a* se u Lobkovicovu psaltiru (1359) izdiže kud i kamo više iznad retka nego na pr. u brevijaru Vida Omišljanina (1396), petlja kod *p* u Bečkom fragmentu, koji Vajs meće u prvo doba (do 1248), seže do dna (a tako je i na Baščanskoj ploči), kod *u* se oba dijela u vrbničkim brevijarima razlikuju više nego na pr. kod sv. Tekle, koju Vajs također meće u prvo doba; *g* se ni u Ljubljanskom homilijaru ne izdiže iznad retka, kao što se ne izdiže iznad retka ni u Bečkim listićima ni u prvom dijelu brevijara Vida Omišljanina, premda je među njima proteklo mnogo vremena; i obrnuto: mlađe *g*, koje se sa svojom hastom spušta ispod retka, dolazi i u I vrbničkom brevijaru, koji je preko stotinu godina stariji od brevijara Vida Omišljanina, i, napokon, *c* je šiljato već u I vrbničkom brevijaru (XIII v.), u Lobkovicovu psaltiru (1359), u misalu kneza Novaka (1368), pa, štoviše, i u Grškovićevu apostolu (XI v.), a tupo je na pr. u Bečkim fragmentima, u Ljubljanskom homilijaru, u fragmentu o sv. Tekli (koji se svi meću u XIII vijek) itd. Kao što se vidi, na takvim elementima zaista nije bilo lako zasnovati bilo kakav pouzdani sistem datiranja, i ja mislim da se na tome ne bi mnogo promijenilo ni onda, kada bi se za osnovicu uzelo vrednovanje svih elemenata zajedno, i kada bi se starina nekoga spomenika određivala prema općim zbrojevima apoena, koje bi dalo takvo vrednovanje. Ja mislim, štoviše, da je to i sasvim prirodno, i da je do kolebljivosti u vremenskom određivanju spomenika od kraja XIII do kraja XV vijeka došlo i moralo doći upravo zato, što se ono osnivalo na elementima, koji su gore prikazani, na elementima, koji se neprečišćeni nisu mogli uzeti za određivanje nečega, što oni na tako širokoj osnovi nisu mogli odrediti.

11. Duktus — a sva se razlikovanja, koja smo gore spominjali, osnivaju na duktusu — nema isto značenje, koje ima razlikovanje kod slova.

Kada je s kraja XI vijeka došlo do uvođenja latinskoga *M* za starije $\mathfrak{M}$, to se brzo proširilo po cijelom području, gdje se glagoljicom pisalo, a tako je bilo i sa zamjenjivanjem *jora* apostrofom i znakom, koji se za nj kasnije razvio. *J a g i ć* je naslućivao, da su podjednako uglati duktus naše glagoljice kao i njezino udaljivanje od starocrkvenoslavenskog azbučnog fonda i zamjenjivanje staroga *jora*

novim znakom mogli biti djelo nekih reformatora ili pisarskih škola. Mislim, kao što je već ranije istaknuto, da je u tom imao pravo, da se zaista radilo o reformatoru (ili o reformatorima), kada se mijenjao stari znak za poluglas, koji pisarima grafijski i tako nije bio jasan, i kada se uvodio novi, koji je bio jednostavniji i koji je po svojem obliku za obilježavanje toga glasa bolje odgovarao nego stari. Točno je i to, da je uglati duktus u svojim počecima morala gajiti najprije određena pisarska škola, od koje su ga onda malo pomalo preuzimali i ostali. Vajs je kod toga pomišljao na grafijske asimilacije — osobito u ligaturama — i na utjecaj beneventane, no meni se čini, da je važnije bilo to, što se tekstovi više nisu pisali (kao što se pisao Grškovićev apostol) između redaka, već su se pisali ispod retka, i to tako, da su *visjeli* ispod njega. Kada je Jagić kod scsl. spomenika u načinu pisanja tražio hronološku svezu s grčkim kodeksima, on nije došao ni do kakvih rezultata, jer tumač, da se u to doba (u X i XI vijeku) u grčkim minuskularnim rukopisima pisalo i ovako i onako, i ispod retka i iznad retka, ne predstavlja nikakvo rješenje, već dokazuje samo, da su i kod Grka postojale različite škole, koje su provodile ovaj ili onaj način pisanja. Ipak šteta što Jagić za tom niti nije pošao dalje, jer bi ga ona i na starocrkvenoslavenskom tlu bila dovela do zaključaka, koji su mogli biti zanimljivi (kada znademo, da su svi naši spomenici samo prijepisi starijih matica, koje se nisu sačuvale), a na našem tlu takav bi pregled, minuciozno i dosljedno proveden kroz sve važnije spomenike, možda olakšao proučavanje i lokaliziranje pisarskih škola (osobito u XIII i XIV vijeku). To isto vrijedi i za neka druga obilježja³⁰.

Krivo bi na pr. bilo misliti, da je znak **I** plod direktne evolucije, kojoj je na početku stajao apostrof a na kraju vertikalna kroz cijelu visinu retka, i da njegova duljina može biti kriterij za oznaku starine rukopisa. U *Pašmanskom brevijaru*, koji je napisan oko god. 1360, on je prividno također kraći od ostalih slova, ali ne uvijek. Kako se pisalo ispod retka, slova su se (pa i **m**, **p** i dr.) na kraju riječi kratila, pa tako se kratilo i **I**, a u sredini riječi ono je jednako dugo, kao što su duga i ostala slova. Tu se dakle ne bi moglo pretpostavljati, da je pisac ili pisar svjesno metao kraći znak da naznači funkciju, koja nije bila ravna funkciji ostalih slova. Obrnuto, u brevijaru *Vida Omišljanina*, koji je mlađi od

³⁰ Tako na pr. za *e*, kod kojega crtica može presijecati ili ne presijecati *lúk*, za kraticu na *ê* za *éko*, za ligature, koje su u početku konsonantske, pa poslije postaju vokalske, itd.

Pašmanskog brevijara, crtica je vidljivo (za $\frac{1}{4}$ ili $\frac{1}{3}$) kraća od ostalih slova. Prema tome duljina crtice ne može biti mjerilo za starinu teksta (kraća crtica — stariji tekst, dulja crtica — mlađi tekst), ali može biti važna za prosuđivanje škola, kojima je koji spomenik pripadao.

Kao povijesna datost svaka je škola imala svoj razvitak, svoju evoluciju, i svaki je znak, svaki način pisanja pripadao svojem vremenu. To je ono, što sam imao na umu, kada sam govorio o »neprečišćenim« grafijskim elementima — o elementima, koji mogu biti kriteriji za datiranje samo unutar svojih sistema, unutar svojih škola, a ne među sobom, na jednoj široj uporednoj osnovi, kod koje ne dolaze do izražaja vrednote, koje elementima pripadaju unutar njihovih sistema.

Da je i način pisanja — jesu li se slova pisala ispod retka ili iznad njega, jesu li se pisala tako, da su ležala u retku, ili su ga se samo doticala — mogao utjecati na oblik slova, ne treba posebno dokazivati. Ona su se pisala tako, da se najprije ispisivao gornji dio, a onda se ispisivalo ostalo. Ako se pisalo ispod retka (ako su slova s njega »visjela«), gornji se dio prilagođivao crti, o koju je bio obješen i, ako je bio zaobljen, on se izravnavao, i ta se ravnina, a s njome i uglatost (na pr. kod *v*, *g*, *d*, *ž*, *l*, *o* i dr.) po zakonu simetrije prenosila i na donji dio. Obrnuto, ako se pisalo iznad retka ili ako se slova nisu dodirivala retka, njihov je gornji dio — pa prema tome i donji, jer se gornji pisao prije donjega — mogao dulje vremena ostati zaobljen, dok se — pod utjecajem izvana ili iz drugih razloga — i tu nisu stali javljati uglati oblici.

Vajsove težnje za povezivanjem susjednih slova (*snaha po svazování*) i za jednačenjem među njima (*snaha po vzájemném připodobňování* či *přizpůsobení jedné litery k druhé*, NBrev. 28) dolaze po svojem utjecaju na drugom mjestu, jer i jedna i druga pretpostavljaju već gotove ili napola gotove ugate forme, kojima se prilagođuju neke druge (ili njihovi dijelovi, kao kod *z* ili *p*), koje su još mogle biti zaobljene ili djelomično oble.

Već odatle se vidi, koliko se mnogo i za grafiju i za ostala područja našega glagolizma može očekivati od studija pisarskih škola i pisarskih manira XIV i XV vijeka.

12. Ima li ipak nekih kriterija, po kojima bi se mogla točnije utvrditi relativna starina glagoljskih tekstova u razdoblju od sredine XIII do kraja XV vijeka, tj. od g. 1248. do 1483. i nešto dalje? Vidjeli smo da ono, što paleografija daje (dok se spomenici ne povežu u

grupe i škole) nije za datiranje dosta precizno, a kako se pisalo na pergameni, otpada i mogućnost identificiranja pomoću proizvodnih (tzv. vodenih) znakova, koji kod papirnih kodeksa znatno olakšavaju rad. Preostajao bi jezik: ali na što kod jezika treba gledati, što se u njem najprije i najlakše mijenja, a što ostaje konservativno, dulje nepromijenjeno i prema tome manje podesno za oznaku vremena, u kojem je što nastalo? — Mjesto odgovora podsjetit ću na jednu paralelu iz starocrkvenoslavenskog glagolizma.

Poznato je, da se Zografsko evanđelje (*Zo*) i Marijinsko evanđelje (*Ma*) razlikuju po tome, što je *Zo* sačuvao starije stanje u glasovima, a *Ma* starije stanje u oblicima. Koje je od ta dva evanđelja starije? — *Lehr-Splawinski* meće *Zo* pod kraj X vijeka, a za *Ma* kaže, da je iz kraja X vijeka ili iz vremena, koje od toga nije mnogo mlađe (*z końca X w. lub z czasu niewiele późniejszego*)³¹, a *Vaillant* meće *Ma* ispred *ZO*³², što bi dalo naslutiti, da je po njegovu shvaćanju prvo (*Ma*) starije od drugoga (*Zo*), odnosno da se mišljenja te dvojice uglednih slavista razlikuju toliko, da je *Lehr* *Ma* mlađe od *Zo*, a *Vaillant* *Zo* mlađe od *Ma*. Sada, tko ima pravo? — Mislim, da obojica mogu imati pravo, jer se razlike svode samo na to, što je tko mislio pod starinom tih tekstova: vrijeme kada je napisan rukopis, koji je do nas došao, ili vrijeme kada je nastala matica iz koje je taj rukopis prepisan. Jedno od drugoga treba razlikovati, a to je upravo ono, što nas ovdje zanima: odnos matice i prijepisa, i čime prijepis odaje vrijeme kada je prepisan, a čime odaje vrijeme kada je pisana matica, odnosno u čemu ostaje vjeran matici i onda, kada se njegov jezik (jezik njegova pisca) od matičina jezika koliko toliko udaljio. Konkretno, u navedenom slučaju nas zanima a) koje će evanđelje biti starije s obzirom na vrijeme, kada je napisan rukopis, koji je do nas došao, Zografsko, koje ima starije glasove, ili Marijinsko, koje ima starije oblike, i b) čija je matica bila starija, da li matica Zografskog evanđelja, koja je imala mlađe oblike, ili matica Marijinskoga evanđelja, koja je imala starije oblike? Kao što se vidi, radi se o dvostrukom slučaju s dvostrukim elementima, pa je prirodno, da se to i u sistematizaciji moglo odraziti na dva načina.

U jeziku, kao i u životu, lakše se mijenja ono, što nema neku istaknutu službu i što na sebe mnogo ne skreće pažnju, nego ono,

³¹ *Zarys gramatyki języka staro-cerkiewno-słowiańskiego na tle porównawczym*, wyd. 3, Kraków 1949, str. 7.

³² *Manuel du vieux slave I*, Paris 1948, str. 15.

što je za život u zajednici i za saobraćaj u njoj važno. Oblici, leksikon, sve to ima određenu kategorijsku funkciju, koje na pr. glasovi — sami po sebi — nemaju. Riječi se kojekako iskrivljuju i mijenjaju, a značenje im ostaje isto. Isto tako i oblici s vremenom mogu izmijeniti svoje glasove, a da im struktura u biti ostane ista. Primjerâ lako je naći u svakoj historijskoj i poredbenoj gramatici. Glasovi su uvijek bili više izvrgnuti promjenama nego oblici. To je opća crta u jeziku i zato nema razloga da se ta opozicija (oblik — glas) ne prenese i na starije doba i da se — u svezi s time — ne kaže a) da je matica *Ma* starija od matice *Zo*, i b) da je *Zo* samo po sebi (vremenski — prema vremenu, kada je prepisan tekst, koji je do nas došao) stariji od *Ma*. To znači — drugim riječima — da je Marijinsko evanđelje vremenski mlađe od Zografskoga, ali da je tekst matice, iz koje je to evanđelje prepisano, stariji od teksta matice, iz koje je prepisano Zografsko evanđelje.

Pokuša li se takav metodički zahvat u problematiku starih rukopisa prenijeti na naš XIII i XIV vijek, iskrsnut će pred nama cijeli niz pitanja, koja će trebati riješiti prije no što se uzmogne prijeći na sâm rad, na poređenja i na rezultate, koji bi iz njih slijedili, ili mogli da slijede.

Prije svega postavlja se pitanje, što da se ispituje, zatim — u kojim i u kakvim spomenicima, i na kraju — kako to treba provoditi, da od toga za spoznaju bude neke stvarne koristi.

Iz onoga, što je o *Zo* i o *Ma* rečeno, nameće se kao prvo potreba, da se ogledaju glasovi, i to glasovi, koji su bili što manje istaknuti, koji su mogli biti i bez prave — ili bar određene — fonetske, fonološke i sematične funkcije. To kod nas može biti *ê*, koje se reflektira sad ovako sad onako, i to može biti znak za poluglas, koji se može i pisati i ne pisati, i vokalizirati i ne vokalizirati. Ostali glasovi — refleksi za nazale, za *jery*, za *yžicu*, za **kt'*, **gd'*, **st'*, **zd'* — ne dolaze u obzir, jer im se oblik do XII vijeka ili ujednačio, ili se zapisivao znakom, koji je imao različite glasovne vrijednosti ($\underline{w}$ = *ć*, *šć*, *št*, $\underline{pp}$ = *j* i *đ*). Kod glasa *ê* neprilika je u tome, što kod njega treba računati s dijalektalnim faktorom, — s različnim područjima, na kojima se taj glas različno reflektirao, pa se njegovi refleksi zasad, dok se ne prouči historijska dijalektologija zapadnijih (čakavskih i njima susjednih štokavskih) oblasti, ne mogu uzimati kao nešto, što bi moglo dovoljno pouzdano služiti za geografski razmještaj spomenika i za njihovo datiranje. Kad bismo imali valjano proučenu građu za migracije u tim krajevima, i kada bi za pojedinačna

područja i razdoblja bile pouzdano utvrđene granice, do kojih je koji refleks sezao, taj bi elemenat bio vrlo važan za povijest glagolizma. Tada bi lakše bilo utvrditi i kako se glagoljska književnost prenosila, i koje je središte u koje vrijeme imalo veće značenje u kulturnom životu našega naroda. Međutim, to je pitanje — zasada — toliko složeno, da se, dok se ne izvrše neki prethodni radovi, ne može u nj ulaziti.

Preostaje samo poluglas ili, bolje, *jor* — kao zajednički refleks za *jer* i *jor*, koji jednako kod čakavaca kao i kod štokavaca u jakom položaju ima određenu glasovnu vrijednost, a drugdje se (u slabom položaju) reducira, te se u rukopisima ili uopće ne bilježi, ili ako se bilježi, onda je to ortografski znak, koji se — kao i apostrof — metao više mehanički nego iz neke glasovne ili druge potrebe. Razumije se, da ta druga funkcija — koja može vrlo dobro poslužiti za razlikovanje pisarskih škola — ovdje samo indirektno dolazi u obzir, i da ćemo svu pažnju posvetiti onomu *jor*, koje je u jakom položaju. Drugim riječima, nas će interesirati vokalizacija toga *jor*, tj. kada ono u jakoj poziciji ostaje bez promjene, a kada prelazi u pun vokal (kada postaje pun vokal).

Poznato je, da se *jor*, koje je u jakom položaju, kod nas u spomenicima od XIII vijeka reflektira kao *a*. Kako se taj proces — proces grafijskog sankcioniranja jednoga stanja, koje je glasovno već postojalo — od sredine XIII vijeka tek počeo provoditi, njegov koeficijent (kvocijent nevokaliziranih i vokaliziranih mjesta) bio je u različita vremena različit. Odatle pravilo: što je spomenik stariji, vokaliziranih će mjesta u njemu biti manje i kvocijent (koeficijent) će biti veći, i obrnuto, što je spomenik mlađi, vokaliziranih će mjesta u njemu biti više i kvocijent će biti manji. To je opća postavka, koja vrijedi za cijelo područje i za sve spomenike.

Međutim, kod toga ima ipak i nekih ograničenja, i treba ih svesti na pravu mjeru.

Jedno od takvih ograničenja mogla bi predstavljati činjenica, da *jor* u jakom položaju na nekim — na pr. čakavskim — područjima ne prelazi u *a*, nego u koji drugi glas (u *e* ili u *o*, na pr. na Krku), pa bi odatle moglo iskrsnuti pitanje, treba li za kriterij uzeti vokaliziranje *jora* b e z obzira na vokal, koji odatle slijedi, ili treba uzeti samo vokalizaciju (prelaženje) *jora* u *a*. To je razlikovanje, koliko se pisanih spomenika tiče, samo prividno, jer praktički i čakavska *koinē* u takvu slučaju poznaje samo *a*, a na književni jezik,

na jezik naših spomenika utjecala je — i mogla je utjecati — samo *koinē*. Prema tome ta postavka za nas otpada, ona za pisanu riječ nije relevantna.

Drugo je, treba li ograničiti područje, na kojem se vrše ispitivanja, i ako ga treba ograničiti, kako da se to učini, odnosno na kojem se području i na kojem dijelu područja mogu očekivati kakvi rezultati.

Već je rečeno, da takva ispitivanja ne će moći obuhvatiti sve spomenike, pa niti sve spomenike istoga ili približno istoga vremena (ako se pretpostavi, da su neki od njih datirani), već samo spomenike iste vrste — i to iz razloga, što jezik u svima nije jednak, već je u jednima konservativniji, a u drugima manje konservativan.

Konkretno se to, za naše područje, predstavlja ovako.

Među tekstovima XIII—XV vijeka jedni su namijenjeni crkvi, a drugi životu izvan crkve, a i od onih, koji su namijenjeni crkvi, jedni se jezički više drže matice, dok su drugi slobodniji i u svojem izrazu bliži pučkom govoru. Koeficijent bit će prema tome — i za isto vrijeme — kod jednih veći, a kod drugih manji, tj. kod drugih će potvrde za vokalizirano *jor* biti češće i običnije — i mlađe — nego kod prvih. Konkretno, ako isporučimo na pr. jedan misal i jedan brevijar otprilike iz istoga vremena, recimo Novakov misal iz god. 1368. i Vatikanski brevijar illir. 5 iz god. 1379, a priori treba da smo pripravnici na to, da će između jednoga i drugoga biti razlike u kvocijentu, i da ta razlika — već prema tekstu — može biti znatna. Jednako i u brevijarskim tekstovima responzorije i antifone ne treba uzimati zajedno sa čtenijima (lekcijama), jer i među njima može biti razlike u tome, kako se koji tekst prepisivao, odnosno koliko su se u jednom ili u drugom odražavali elementi, koje je pisac našao u matici, iz koje je svoj tekst prepisivao. U antifonama i u responzorijima nalaze se i tekstovi iz psaltira, koji su bili ili stariji ili poznatiji od tekstova u lekcijama i koji i onda, kada su uzeti iz samih lekcija — istrgnuti iz cjeline i iz konteksta — djeluju kao kontrasti, te već time po sebi stvaraju druge mogućnosti za jezične promjene nego kada su na svojem mjestu u lekciji. Evo dva primjera za to. Rečenica *Nudus egressus sum de utero matris meae, et nudus revertar illuc* (Job 1, 21) nalazi se u brevijaru *Vida Omišljanina* u responzoriju (kao *berašb*) u obliku: *Nagb iz'šlb esmb iz' črēva matere moee, nagb že vzvrācu se v nju*, u tekstu: *Nagb izidb iz črēva matere moee, nagb idu tamo*. To isto mjesto u *Vinodolskom*

brevijaru glasi u rezponzoriju: *Nagb izidb ot čreva m(a)t(e)re moee, nag že otiju ot žitié sego*, u tekstu: *Nagb izidohb i ot čreva m(a)t(e)re moee, nagb vraću se onamo*. Ili, rečenica *Vidi afflictionem populi mei in Aegypto, et clamorem eius audivi* (Exodus 3, 7) u Ljubljanskome brevijaru IIC-163 glasi kao berašb: *Vidē vidēhb³³ strastb ljudi moihb sućihb v'Ejup'ti, i v'zdihaniē ihb slišahb*, dok u tekstu neposredno iza toga stoji: *Vide videhb strastb ljudi moihb v' Ejupte i vapai ihb slišahb*. U brevijaru Metropolitanane MR 161 to mjesto glasi u rezponzoriju: *Vidē vidihb ljudi moihb strastb sućihb v' Ejuptē, i vzdihanie ihb sliš(a)hb*, u tekstu: *Vide vidēhb strast' ljudi moihb sućihb v' Ejupti, i v'plb ihb slišahb*. Kao što se vidi, krivo bi bilo suditi, da će primjeri u rezponzorijima biti stariji (bilo glasovno, bilo morfološki) od odnosnih mjesta u lekcijama (premda i toga ima) ili stariji uopće, što se može i odatle razumjeti, da su rezponzoriji bili stereotipni te su se učili naizust i kao takvi lakše prilagođivali živom (govornom) jeziku nego mjesta, koja su se javljala samo u lekcijama.

Napokon, od momenata koji su važni kod takvih ispitivanja valja istaknuti još i a) ligature i b) pitanje, kada je *jor* u spomenicima, koji se ispituju, bilo u jakom, a kada u slabom položaju.

Kod ligatura odgovor je jednostavan: ako je suglasnik, iza kojega je *jor* bilo — ili moglo biti — u jakom položaju, u ligaturi sa slijedećim suglasnikom, takav je primjer neutralan i on se ne može uzeti u račun, jer ne predstavlja jednoznačan podatak ni za jednu ni za drugu stranu. To vrijedi i onda, ako je na drugom mjestu u istom tekstu taj oblik razvezan (tj. bez ligature, s *jorom* ili s njegovom vokalizacijom, sa *a*): ni onda se ne može znati, da li bi pisac i u prvom slučaju postupio onako, kako je postupio u drugom (ondje, gdje je ligatura razvezana). Za spomenike XIII—XIV vijeka upravo je karakteristično takvo kolebanje, u kojem isti glas (u našem slučaju *jor*) dolazi sad u ovom, sad u onom obliku, i upravo to kolebanje, odnosno taj odnos vokaliziranih i ne vokaliziranih mjesta daje koeficijent, koji smo gore spomenuli.

Odgovor na drugo pitanje — kada je *jor* bilo u jakom a kada u slabom položaju — daju spomenici sami, odnosno daje ga poređenje među njima. Da se pravila, koja su za starocrkvenoslavenski jezik postavili Fortunatov i drugi, ne mogu mehanički prenositi i na naše prilike, razumljivo je samo po sebi, kao što je razumljivo

³³ *Vidē vidēhb* odgovara grčkom *ιδὼν εἶδον*.

i to, da se ona mehanički ne mogu primjenjivati ni u starocrkvenoslavenskom jeziku. To se odnosi osobito na one slučajeve, kada o kvaliteti *jora* odlučuje akcenat (hoće li kod nas biti *za jutra* ili *z jutra*, *sadê* ili *sdê*, *ot zemle ejuptbskie*, *ot zemle ejuptaskie* ili *ot zemle ejupataiskie*, *k Iovu* ili *ka Iovu*, *k nutrnim'* ili *ka nutr'nnim* sc. *stadomb* itd.). Tu treba biti vrlo oprezan, jer svaka griješka ili netočnost za sobom povlači promjenu u kvocijentu i s njom promjenu u (vremenskom) vrednovanju spomenika, koji se ispituje.

Teoretski mogao bi se tu pojaviti prigovor, da se vokalizacija svagdje nije morala provoditi jednako, tj. da se na jednom području mogla provoditi, a na drugom ne provoditi, kao što se i danas u nekim našim krajevima govori *ka nama* i *sa njim*, a u drugima *k nama* i *s njim*. Za XIII—XV vijek u glagoljskim spomenicima u tome nije moglo biti velike razlike, jer su se pisali ili na čakavskom području, koje nije tako prostrano i na kojem te razlike nisu mogle biti velike, ili na susjednom štokavskom području, koje se nije mnogo razlikovalo od čakavskoga. Razumije se, međutim, da i sitna razlikovanja s time u svezi mogu utjecati — i utječu — na koeficijent, ali tu se ne da pomoći: to je, uz individualne naklonosti pisara, jedan od važnijih razloga, zašto ni takav koeficijent sam po sebi — bez potvrda na drugom području — ne može biti apsolutan kriterij za određivanje starine nekoga rukopisa.

Spomenuti obziri kod poređenja uz nastojanje, da se eliminiraju svi subjektivni elementi, koji bi u gomilama iskršavali, kada bi se poredili različiti tekstovi (makar oni pripadali istoj vrsti spomenika ili istom spomeniku), nameću potrebu, da se i u spomenicima istih kategorija ispoređuju isti tekstovi, odnosno točnije, da se u različitim spomenicima iste vrste uvijek među sobom ispoređuju jezički starije i mlađe verzije *istoga* teksta. To znači, praktički, ako se na pr. radi o brevijarima, da iz lekcija, koje se ispoređuju, treba izlučiti responzorije i antifone i za poređenja u lekcijama uzimati samo onoliko teksta, koliko ga je u svim spomenicima, koji se ispoređuju.

13. Pogledajmo sada, kako to izgleda u praksi. Iz razloga, o kojima se gore govorilo, uzet ćemo nekoliko odlomaka iz glagoljskih brevijara, i to iz knjige o Jobu i iz knjige o Izlasku (Exodus, s homilijama).

Od spomenika, koje ćemo porediti, najkraći tekst iz knjige o Jobu nalazi se u Pašmanskom brevijaru (Job 1, 1—12). S

njim ćemo isporučivati analogni tekst — naravno, bez responzorija — u slijedećim glagoljskim brevijarima: u I vrbničkom (Vb_1), u II vrbničkom (Vb_2), u Vatikanskom illirico 5 (Vt_5), u Vatikanskom illirico 10 (Vt_{10}), u brevijaru zagrebačke Metropolitanske knjižnice MR 161 (MR), u Ljubljanskom brevijaru IIC—163 (Lj), u Vinodolskom brevijaru (Vn), u brevijaru iz Arhiva sv. Petra u Rimu D 215 (SP), u I novljanskom brevijaru (N_1), u II novljanskom brevijaru (N_2), u brevijaru Vida Omišljanina (VO), u Pašmanskome brevijaru (Pm), u Kukuljevićevu brevijaru IIIc21 (Kk) i u Baromićevu brevijaru (B). Rezultati tih poređenja jesu ovi: koeficijentat (kvocijent) nevo-kaliziranih (dividend) i vokaliziranih (divizor) mjesta, u kojima je *gor* bilo u jakom položaju, je ovaj: Vb_1 9,5; Vb_2 3,5; Pm 1,75; Vt_5 1,6; VO 1,5; MR 0,5; N_1 0,44; SP 0,43; Vn 0,4; Vt_{10} 0,375; Kk 0,35; Lj 0,33; B 0,3; N_2 0,3.

Za datiranje važni su kod toga kodeksi Vt_5 (1379), VO (1396), MR (1442), Kk (1486), B (1493) i N_2 (1493—1495). Oni u vremenskoj ljestvici predstavljaju čvrste točke, oko kojih i između kojih po ključu, koji daju koeficijenti, treba rasporediti ostale kodekse. Kod toga odmah na prvi pogled zapinje za oko velika razlika u koeficijentima u gornjoj grupi (između Vb_1 , Vb_2 i Pm) i mala, gotovo sitna i potkraj nikakva ili skoro nikakva u srednjoj i u donjoj grupi (između Pm , Vt_5 i VO , i između ostalih od MR do N_2). Razlog je tomu razlika u intenzitetu otpora, kojim se tradicija u različitim razdobljima suprotstavljala uvođenju novih oblika. U početku ona je vrlo jaka i tek u vrlo naglašenim slučajevima, kao što su gen. pl. *sats* (od *sətə*) ili tu i tamo veznik *na* (od *nə*), polagano popušta živom govoru, u srednjoj grupi ona je već znatno popustila i nevelike se razlike svode na nevelik vremenski razmak između pojedinih spomenika, a oko sredine XV v. njezin otpor sasvim slabi, pa su i razlike među koeficijentima sasvim male, gotovo neznatne, a kod nekih tekstova i nikakve. Moram reći, da me je taj odnos kod VO , Vt_5 , Pm i Vb_2 u prvi mah začudio, i da me je upravo to potaklo, da ponovo odem u Vrbnik i tamo ispitam Vb_2 , koji su Vajs i drugi datirali sa god. 1391, dakle negdje blizu VO , a po mojem računu taj bi spomenik imao biti stariji od Pm . Nije teško zamisliti moje zadovoljstvo, kada sam vidio, da je taj podatak (naime god. 1391) vezan za rubriku, koja je tekstu na kraju dodana, a ne za sam tekst.

Vremenski raspored spomenutih kodeksa predstavljao bi se prema tome — prema koeficijentima, koje je dala analiza navedenoga mjesta iz knjige o Jobu — ovako:

<i>Vb</i> ₁ — druga polovina XIII v.	<i>SP</i> — oko 1460.
<i>Vb</i> ₂ — prva četvrt XIV v.	<i>Vn</i> — oko 1470.
<i>Pm</i> — oko 1360.	<i>Vt</i> ₁₀ — 1485.
<i>Vt</i> ₅ — 1379.	<i>Kk</i> — 1486.
<i>VO</i> — 1396.	<i>Lj</i> — oko 1490.
<i>MR</i> — 1442.	<i>B</i> — 1493.
<i>N</i> ₁ — 1459.	<i>N</i> ₂ — 1493—1495.

14. Vrijede li ti koeficijenti za sve spomenike i za sva mjesta u tim spomenicima jednako? — Ne. Kada bi tako bilo, pitanje datiranja glagoljskih kodeksa za spomenuta dva stoljeća (XIII—XV), za koja je ono kritično, bilo bi riješeno: trebalo bi samo za svaki spomenik, bio to cijeli kodeks ili fragmenat, izračunati koeficijent vokalizacije *jora*, pa da se on prema toj ljestvivi svrsta na svoje mjesto, i da se tako automatski na desnoj strani dobije brojka, koja će označavati godinu (ili približno godinu), kada je taj rukopis pisan. Međutim, to je praktički isključeno, jer a) spomenuta gradacija ne predstavlja neke apsolutne vrednote (apsolutne koeficijente), koji bi uvijek i za svaki tekst bili jednaki, već predstavlja samo b) relativne vrednote, koje se od teksta do teksta mijenjaju. Već to isključuje apsolutnu upotrebu.

Važniji od vrednota samih jest odnos, u kojem se jedne nalaze prema drugima. Iz onoga, što je rečeno, jasno je, da taj odnos ne može biti jednak odnosima, koji se susreću u algebri, gdje je $1 : 2 = 2 : 4 = \frac{1}{4} : \frac{1}{8}$ itd. On će se mijenjati prema odnosima, koji postoje — ili mogu postojati — između tekstova samih (između njihova sadržaja), kod čega je bitna gradacija sama, tj. je li koeficijent spomenika, koji se ispituje, veći ili manji od koeficijenta datiranoga spomenika ili datiranih spomenika, s kojima se on isporuđuje. Pritom ne treba nikada smetati s uma a) da ta gradacija ne će biti linearna i b) da će dopuštati izuzetke, koji iz individualnih (pisarskih) razloga mogu stajati iznad ili ispod prosjeka, i koji se prema tome njime (tj. tim prosjekom) vremenski ne će moći točno odrediti.

Osim toga, da bi se uopće moglo pristupiti takvom (glasovnom) vrednovanju, potrebno je da isporuđivani tekst ispunjava i jedan tehnički preduvjet: da je dovoljno dug, da u njem dolazi veći broj

riječi, u kojima je *jor* bilo u jakom položaju, u kojima je ono kod nas prelazilo u *a*. Gdje toga preduvjeta nema, ne može se očekivati rezultat, koji bi se s uspjehom dao primijeniti kod datiranja. Kod toga se ne radi o nekoj određenoj duljini teksta, nego o tome, je li tekst za takav postupak prikladan ili nije prikladan. Što je u njem više pozicija, u kojima je *jor* moglo prijeći u *a*, on će za takav postupak biti prikladniji, i obrnuto, bit će za nj sasvim neprikladan, ako u njem — bez obzira na njegovu duljinu — takvih mjesta nema ili ako su tako rijetka, da između koeficijenata, koji bi odatle proizlazili, ne može biti većih razlika (mislim, razlika, koje bi bile dovoljno nijansirane, da se na toj osnovi mogu izvoditi neki određeni zaključci za datiranje). Evo primjera za jedan takav slučaj.

U prvih 11 rečenica *Slova* sv. Ivana Hrizostoma, koje uz 4. nedjelju posta imaju *Pm* i ostali glagoljski brevijari (tako i *SP*, samo što je u njem tekst nešto kraći), dolaze samo oblici *vzboritela*, *vzdaēše*, *vzdvigla* — *prvdñgo* — jedamput ptc. pret. akt. II od *premoći* i dvaput suprotni veznik *nb*. U prva dva slučaja — a to vrijedi i za druge riječi, u kojima bi se našla takva grupa — *vzC* (j. *vz* ispred suglasnika) — ostaje bez promjene u svim spomenicima. Jednako i *prav'dnago* ostaje nerazriješeno do kraja XV vijeka (tek *Lj* ima *pravadnago*)³⁴, pa prema tome i ta pozicija otpada. Preostaju, dakle, samo ptc. pret. akt. II od *premoći*, koji glasi *premogbl'* (*Vb₁*), *premog'l* (*Vb₂*) i *premogal* (kod svih ostalih), i veznik *nb*, koji uz *na* dolazi samo u *Vb₁*, a u svima ostalima, pa i u *Vb₂*, ima samo mlađi oblik (*na*, dvaput). Izraženo u koeficijentima to daje 2 za *Vb₁* i 0,5 (odn. 1, ako se uzme i *prav'dnago*) za *Vb₂*, dok svi ostali imaju jednako (*premogal* i *na*, odnosno *nb* kod nekih, koji — kao što su *MR*, *N₁*, *SP* i *Vt₁₀* — zamjenjuju *a* i *b*, pa imaju i *n' gorē*, *nb gori* mj. *na gorē*, *na gori*, *nb évé* mj. *na évé*, *bivbše* mj. *bivaše*, i sl.). Razumije se, da odatle, praktički, za datiranje ne slijedi ništa.

Drugo je s tekstom, gdje je takvih pozicija za jednaki broj rečenica desetak ili više. Tu se već može utvrditi gradacija, koja će — uz povremene izuzetke o kakvima će riječ biti niže — približno odgovarati gradaciji, koja dotičnim spomenicima pripada u vremenu. Za primjer uzet ćemo 12 rečenica iz Augustinove homilije, koja se čita iste (4.) nedjelje posta (*Tractatus 24. in Ioannis Euangelium*), a nalazi se i u *Pm* i u ostalim brevijarima³⁵. Oblici, u kojima je tu *jor* bilo u jakom položaju, jesu: *mislb*, *sučbstvo*, *moglb*, *vbsb mirb*, *množb-*

³⁴ Za razliku od *Vb₁*, gdje je *vd* vezano u ligaturi, *Vb₂* ima *prav'dnogo*.

³⁵ Ističem *Pm* zato, što taj brevijar — uz *SP* — ima najkraće lekcije.

stvbne, nraua, vsedbnnih, nb vezn. (dvaput), *mbnše, tbkmo* i *tb*. Tu je skala već mnogo šira te obuhvaća određeni broj nijansa od *Vb₁*, gdje je samo na jednom mjestu *nb* zabilježeno kao *na* (dok drugdje svagdje *jor* ostaje bez promjene), do *Lj*, gdje svako *jor* u jakoj poziciji daje *a* (*božanstvena, misalb, sučastvo, mogalb, vasa mirb, množastvene, obdannago, narava, vsedannih, na* (oba puta), *man'se, tak'mo, ta*). Koeficijenti za taj odlomak jesu: *Vb₁* 12; *Vb₂* 3,3; *Pm* 2,75; *MR* 0,77; *N₁* 0,67; *SP* 0,6; *Vt₁₀* 0,57; *B* 0,375. Oni se u veličinama ne podudaraju s koeficijentima na str. 55, ali je odnos, odnosno redosljed, u jezgri ostao isti. Od njega se odvajaju *Vt₅* i *VO*, koji su inače datirani a koeficijentat im je za taj tekst niži (i to znatno) od mjesta, koje bi prema svojem datiranju trebali da zauzimlju (0,63—0,25, dok bismo očekivali 1,8—2,3). Razlog tomu neslaganju, odnosno tako niskomu koeficijentu u tom slučaju nije bio individualan, jer se nije radilo samo o jednom piscu i o jednom tekstu, nego je bio do samoga teksta i do pisca, koji se prevodio: ugled sv. Augustina bio je u zapadnoj crkvi tolik, da su se njemu u XIV i XV vijeku pripisivala i neka djela Hrizostomova (tako se u *Pm* i u nekim latinskim brevijarima zagrebačke Metropolitane i Slovo svetago Ivana Zlatousta, odn. Sermo sancti Iohannis episcopi pretvara u Slovo svetago Augustina biskupa, odn. u Sermo beati Augustini episcopi), te se može pretpostaviti, da su se i njegove — i navodno njegove — homilije mnogo čitale i dijelom, možda, učile naizust, pa se kod poznatijih mjesta lako moglo dogoditi, da su prepisivačima pamćenje — i s njime mlađa fonacija — bili bliži od predložka iz kojega se prepisivalo. Tako se tumače i neki mlađi oblici u responzorijima, i niski koeficijentat koji se za spomenuti odlomak iz Augustinove homilije nalazi u Kukuljevićevu brevijaru III b 25 (0,33) i u *N₂* (0,1) i, napokon, u *Lj*, gdje je, kako je spomenuto, praktički svako *jor* u jakoj poziciji dalo *a*.

Individualnim momentima tumači se na pr. i to, što je u *Vt₅* koeficijentat za Exod. III niži (i to znatno niži) od koeficijenta za taj isti tekst u *VO*, premda je *Vt₅* preko petnaest godina stariji od *VO*.

Subjektivni elementi kao što su oni, koji su gore nabrojani (a njima se mogu dodati i neki drugi: da se jedan više držao teksta a drugi manje, da je jedan predložak bio stariji a drugi mlađi itd.) otežavaju takvo datiranje i čine od njega instrumenat, kojim se samo vješta ruka može s uspjehom služiti.

Lingvistički i paleografski kriteriji se u studiju svakoga rukopisa nužno upotpunjuju, samo što je u vremenima grafijskih previranja njihovo težište na likovnoj strani, a kada se ona završe i kada se grafijski sistem ustali, ono se prenosi na jezičnu stranu. Nije to iz nekih evolucionih razloga, jer se previranja u pismu kao i previranja u društvu ne mogu zamisliti bez previranja u jeziku, nego zato, što nam se to po prirodi čini lakše. Ono, što mi vidimo, vide i ostali, i to im ne treba dokazivati, a ono do čega smo svojim umovanjem došli, počiva na spletu razloga, koji za sve ne moraju biti uvjerljivi. Zato se kod podjela (sistematizacija, klasifikacija) najradije služimo sredstvima, koja su osjetna i koja u praksi dopuštaju mehaničku primjenu, a tek kada takvih nema, utječemo se za pomoć jeziku. Lakše je u rukopisu naći staro *ȝ* ili stari poluglas nego utvrditi, koji su jezični elementi u Grškovićevu apostolu stari, a koji novi i uneseni u vrijeme, kada se on pisao. U XIV vijeku, kada takvih istaknutih grafijskih razlika nema, potrebne elemente za datiranje dužna je dati lingvistika. Vidjeli smo, da ona to može dati, samo kod toga treba obazrivo postupati i svaki elementat važno prema njegovoj vrijednosti. Da je to po sebi vrlo složen proces, pokazat ću još na jednom primjeru.

Glagoljsko *žd* se u mlađim spomenicima zamjenjuje sa *j* (MP.) U odlomku iz knjige o Jobu, o kojem smo govorili na str. 53, ono dolazi prosječno dvaput (u riječima *meždju* i (*sč*)*hoždahu*), no u nekim tekstovima dolazi i *triput* (*Vt₁₀*, *N₂*), a u nekima su te riječi drugačije izražene pa ga nema nijedamput (*MR*). Tekst, koji je bio dovoljan za datiranje pomoću poluglasa, prema tome nikako ne može biti dovoljan za datiranje pomoću toga elementa (pretpostavivši, da bi on uopće bio za to pogodan). Međutim, opozicija *žd : j* ni za datiranje toga odlomka nije bez vrijednosti. Ako se isporede sva mjesta, u kojima dolazi jedno ili drugo, dobit će se ova slika (na prvom je mjestu vrijednost za *žd*, na drugom za *j*): *Vb₁* 2:0, *Vb₂* 2:0; *Pm* 1:1; *Vt₅* 0:2; *N₁* 0:2; *SP* 1:1; *Vn* 0:2; *Vt₁₀* 1:2; *Kk* 0:2; *Lj* 0:1; *B* 0:2; *N₂* 2:1. Kao što se vidi, razvoj ide ovako: *Vb₁* — *Vb₂* ima 2:0, *Pm* 1:1, *Vt₅* i dalje 0:2. Izuzeci su *VO*, *SP*, *Vt₁₀* i *N₂*, gdje je dividend veći nego što bismo bili očekivali. Kako to treba tumačiti? — Najprije treba isporediti tekstove, da se vidi, jesu li isti, odn. svode li se na zajedničke izvore. Kada se to učini, vidjet će se, da knjiga o Jobu kod nas dolazi u dvije verzije, i da *Vb₁*, *Vb₂*, *VO* i *MR* pripadaju jednoj (starijoj, predsirskoj) verziji, dok svi ostali pripadaju drugoj (mlađoj) verziji, i da su najstariji predstavnici te

verzije kod nas *Pm* i *Vts*. To znači, drugim riječima, da treba pretpostavljati a) da *žd* u *VO* odražava ono *žd* u *Vb₁* i *Vb₂* — i b) da *SP*, *Vt₁₀* i *N₂* svojim kvocijentom izražavaju stanje, koje je u drugoj polovini XV vijeka bilo prilično poodmakli anahronizam, ako se uzme u obzir, da su *Pm* i *Vts* od *SP*, *Vt₁₀* i *N₂* stariji za 100—130 godina. Ako se to sada sažme u jedno, vidjet će se i bez nekih određenijih crta, da je pisanje *žd* u navedenim spomenicima znak veće konservativnosti, odnosno da su njihovi pisci prepisujući svoj tekst bili toliko konservativni, da su pisali i glasove, koji se u njihovo vrijeme i u njihovu govoru nisu (ili više nisu) govorili. Ta naoko nevažna konstatacija dobiva na vrijednosti, kada se primijeni na dva teksta, koji imaju isti koeficijent, a razlikuju se samo time, što jedan ima *žd* a drugi ima *j*: tada nas ona upućuje, koji će od njih biti konservativniji i prema tome mlađi, a koji stariji, odnosno koji će biti vjerniji svojem vremenu, a koji matici, iz koje je tekst prepisan. Da se to bolje objasni, dovoljno je uzeti *B* i *N₂*, koji za vokalizaciju *jora* imaju isti koeficijent (0,33), ali je *N₂* sa 2:1 ipak za nekoliko godina mlađi od *B*.

15. Na kraju još nekoliko primjera za praktičnu primjenu, kada se radi o fragmentima.

U arhivu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu nalazi se fragmenat (perg., fol., Milčetić br. 86) glagoljskog brevijara s čitanjem iz knjige o Jobu (I, 1—7). Pismo je krupno, u dva stupca, kakvo je bilo u običaju s kraja XV vijeka. Kada se tekst isporedi, koeficijent mu je isti kao u *Lj*; *žd* je prešlo u *j*; posljednji decenij XV vijeka.

U arhivu Naučne biblioteke u Rijeci (BC sign. XXVII. B. 38. N° 8073) nalazi se dvolist pergamene skinut s korica knjige Bartolomea Caepola, *Tractatus cautelarum* (Frankfurt, 1575) na kojem je glagoljicom ispisan sličan tekst (Job I, 6 — II, 3), samo starije (predsirske) recenzije. Tekst je u dva stupca, znak za poluglas je gdje gdje kraći od ostalih slova; paleografska ekspertiza je taj fragmenat (na osnovi *g*, *h*, *z*, koji strše iznad retka; *c*, koje je oštro; *k*, koje ima noviji, otvoreni oblik, i znaka za kraćenje iznad *ê*) pripisala XV vijeku, i to prije njegovoj sredini nego njegovu početku. Poređenje sa *MR*, koje ima isti tekst (tekst iste recenzije), pokazuje da je spomenuti fragmenat po koeficijentu mlađi od *MR* i da ide u šesti decenij XV vijeka. To je ujedno najmlađi tekst, koji je u toj recenziji za knjigu o Jobu dosada registriran na našem području.

Za svojega puta po Bosni godine 1950. našao sam u knjižnicama franjevačkih samostana u Fojnici i u Livnu dva fragmenta glagoljskog brevijara, koji su svojom pergamenom služili mjesto omota za neke mlađe hrvatske knjige (prvi, fojnički, skinuo je dr. R. Drljić sa omota »Razmišljanja« Matije Jerkovića, koja su štampana u Mlecima god. 1582, a drugi, livanjski, skinuo sam sa omota Habdelićeva Dikcionara iz god. 1670). Oba su na vanjskoj strani jedva čitljivi, i oba sadrže tekstove iz proprija de tempore, prvi (*F*, vel. 17,5×23) čitanje, koje ide u 4. nedjelju posta, a drugi (*L*, vel. 19×26, odn. 26×36, kolika je jamačno bila veličina cijeloga lista, od kojega je obrezivanjem ostalo samo to, što je sačuvano) čitanje iz knjige o Jobu (XXX, 23—31, XXXI, 1—7, 9—26, 29—40 i XXXII, 1—3).

L sadrži razmjerno rijedak tekst, rijedak po tome, što se cijela (ili gotovo cijela) knjiga o Jobu sačuvala samo u tri brevijara, u *Vt₅*, u *Kk* i u *N₂*. Kada se koeficijent toga fragmenta (naravno, samo za ona mjesta, koja nisu oštećena, a takvih je u *L* malo) isporede s koeficijentima odnosnih mjesta u spomenuta tri kodeksa, vidi se, da je *L* najbliži tekstu *Vt₅*, od kojega je ipak nešto mlađi (1,8 : 1,5), te se može staviti u posljednji decenij XIV vijeka (što potvrđuju i paleografski znaci: poluglas, koji je mjestimice kraći od ostalih slova; *h*, koje se izdiže iznad retka, i *g*, koje ostaje u retku, zatim tupo *ê* uz zaoštreno *c*, itd.).

Ako je kod *L* bilo teškoća s tekstom, koji je dosta oštećen i na više mjesta nečitljiv, tako da se neka relevantna mjesta nisu mogla podvrći ispitivanju, još je kudikamo teže sa *F*, gdje je ne samo jedna cijela strana gotovo sasvim nečitljiva, već je neprilika i u tome, što tekst, koji je ostao (dio iz gl. 3. Izašašća i dio Slova sv. Ivana Zlatoustu), ne sadrži dosta elemenata, koji bi omogućili datiranje pomoću koeficijenata, tako da ne preostaje drugo, nego da se tekst podvrgne paleografskoj analizi i da se direktno (mjesto po mjesto) ispoređuje s tekstovima, koji su mu grafijom i sadržajem najbliži.

Kako je pismo u tom fragmentu vrlo ukusno i skladno, upravo lijepo, i kako ligaturama i grafijom podsjeća na XIV vijek (na Novakov misal i na *Vt₅*)³⁶, ispoređivao sam *F* sa *Vt₅*, s kojim ima neke crte zajedničke, i sa *VO*, koji je *Vt₅* vremenski najbliži, iako je pre-

³⁶ Pisan na ekavskom tlu, *F* je bio vrlo bogato iluminiran. Kod fragmenta, kao što je taj, veliku bi riječ mogli imati, i trebali bi imati, dekorativni momenti predstavljeni u očuvanim inicijalima. Međutim, osim Hrvojeva misala (v. *Missale glagoliticum Hervoiae ducis Spalatensis, rec. V. Jagić, F. Wickhoff, L. Thallóczy, Beč 1891*) nijedan naš glagoljski kodeks nije prikazan i sa svoje umjetničke strane, premda bi neki, kao na pr. Novakov misal, zatim

pisan iz druge matice, i mogao sam utvrditi, da je *F* stariji od *Vt5* (odnos koeficijenata 0,285 : 0,25) i da pripada počecima druge polovine XIV vijeka. (Na to upućuje i grafija s nekim starijim prijelaznim oblicima, tako kod *z*, *g*, *h*, *u*, zatim grafija poluglasa *i*, osobito, starije ligaturno *ml*, koje je nalik na taj znak u *Vb1* i u cijelom nizu starijih spomenika od Grškovićeve apostola i Bečkih listića sve do u četrnaesti vijek).

Oba se fragmenta nalaze u arhivima samostana, u kojima su nađeni (*F* u Franjevačkom samostanu u Fojnici, a *L* u Franjevačkom samostanu u Livnu).

RÉSUMÉ

Après la deuxième guerre mondiale on commença en Yougoslavie, d'une manière plus intense, à assembler et à enrégistrer les documents culturels dispersés dans les différentes collections publiques et privées, dans les archives et bibliothèques. Après la guerre on a trouvé plusieurs documents jusqu' alors inconnus. Cette nouvelle situation engageait les slavistes croates à s'occuper du glagolisme d'une manière plus intense, et de s'efforcer de rattraper ce qui était négligé dans cette branche d'études. A ce travail se trouve dédiée cette étude d'introduction, dans laquelle l'auteur examine la question de la vérification des dates des documents glagolitiques du XI-e jusqu'au XVI-e siècle.

On passe tout d'abord en revue les différentes formes directes et indirectes des dates. C'est ainsi que l'auteur corrige quelques vérifications des dates précédentes, qui n'étaient pas suffisamment exactes. De cette manière l'auteur constate que le texte du psautier de Frašćić est de quelques années plus ancien que ne le montre l'année inscrite à la fin de la prière de Zacharie (1463). On voit de même que l'année 1391 dans le second bréviaire de Vrbnik ne se rapporte pas au texte mais plutôt à la rubrique. Ce texte appartient au premier quart du XVI-e siècle. On constate aussi que dans le bréviaire de la bibliothèque Métropolitaine de Zagreb (MR 161) l'année 1442 signifie la fin et non le commencement de l'époque où le document a été écrit, et que le calendrier dans le second bréviaire de Novi concerne un manuscrit plus ancien, qui n'est pas conservé. Dans la section paléographique l'auteur analyse avec soin surtout la table de Baška, un des plus anciens documents croates dont la date se trouve vérifiée. De cette analyse l'auteur tire la conclusion: 1) que la table n'a pas été faite par une seule main; 2) que la première et la seconde partie (la donation et les signatures des témoins) sont ajoutées en 1077 tandis que la troisième partie (la formule minotique) a été

---

ročki, novljanski, prvi vrbanski, vatikanski ill. 4 i dr. misali zavrijedili, da im se posveti puna pažnja. Kada bi se izdale zbirke inicijala, minijatura i šara (u bojama) iz glagoljskih rukopisa do XV vijeka, dobio bi se znatan prilog poznavanju naše srednjovjekovne umjetnosti, koji bi pomogao kod utvrđivanja, koliko je u radovima naših majstora — rubrikatora, ilustratora, iluminatora — bilo njihova originalnoga stvaranja a koliko utjecaja sa strane, i kada su i kako su ti utjecaji k nama dolazili.

inscrite après la mort du roi Zvonimir (1089), et que la quatrième et la cinquième partie (le legs de l'abbé Dobrovite et le legs sur Mikula) appartiennent à la fin du XI-e et au commencement du XII-e siècle.

Dans le texte il y a encore quelques corrections: Ainsi dans la première partie le nom du joupán n'est pas Désila mais Désimir, et *prb̄onebga* n'est pas un nom, mais une abbréviation pour presbyter indignus, miser, et que, dans la troisième partie, après *kl̄ni* et *bo(ḡ)* se trouve l'inscription *12 apla* (12 apostola) et non une abbréviation pour *bogorodica* ou *božia sila*, etc. La lettre spéciale ꝑ, mise par quelques auteurs en connection avec le *a*, et d'après Črnčić avec le signe ж, tandis que Novak y voyait le *a* bénévétain, se trouve expliquée par l'auteur au point de vue graphique et phonologique d'après la lettre ꝑ.

Considérant la table de Baška au point de vue paléographique et épigraphique comme un document de grande valeur et tenant compte des autres critères donnés par Jagić et Vajs, l'auteur accepte la division antérieure des documents glagolitiques de l'époque en deux périodes, dont la première couvre le XI-e et le XII-e et un peu plus que la première moitié du XIII-e siècle. Pendant cette dernière période les prêtres glagolitiques reçoivent d'Innocent IV l'approbation de se servir de l'écriture glagolitique et de la langue slave. Ce fait avait pour conséquence une meilleure organisation et la stabilisation de l'écriture glagolitique. Cette stabilisation ouvre la seconde période, qui dure de la fin du XIII-e siècle jusqu' à la fin du XV-e, c'est-à-dire jusqu' à la période où les premiers missels et bréviaires glagolitiques furent imprimés. La première période est caractérisée par l'échange des signes anciens par des signes plus récents. Ainsi disparaît au cours du dernier quart du XI-e siècle la lettre ꝑ. La semi-voyelle n'est pas vocalisée, et on l'écrit comme *jer*. La nasale antérieure et le *jerj* n'apparaissent que sporadiquement. Au XII-e siècle, déjà au commencement, disparaissent la nasale antérieure et le *jerj*, mais il en reste encore *jer* et *jer*, qui seront, à la fin du siècle, échangés lentement par une ligne verticale ou un apostrophe. Au XIII-e siècle le centre de gravité se trouve sur la semi-voyelle, qui disparaît complètement dans son ancienne forme et se trouve échangée par *l* ou *l*, et ꝑ ne reste qu'aux lettres initiales, auxquelles elle sera, à la fin du XIII-e et au cours du XIV-e siècle, remplacée par *g*.

En vertu de cela l'auteur a placé le fragment de Gršković et le fragment de Cracovie avant les feuilles de Vienne, et les fragments de Baška avant le fragment de Mihanović, tandis qu' il place le livre d'homélies de Ljubljana dans la seconde moitié du XIII-e siècle.

Pendant la seconde période, dans laquelle après la disparition du signe de la semi-voyelle il n'y avait plus de changements graphiques (à l'exception de la manière d'écrire le *eko* dans les ligatures et du bas *i* dans les documents à partir du milieu du XV-e siècle) et par rapport à laquelle les erreurs étaient les plus fréquentes, l'auteur s'efforce d'appliquer le critérium linguistique pour la vérification des dates. Comme pendant cette époque, quand *jer* — *jer* sur le sol croate, dans une position forte, donnent un *a*, la question se pose, s'il n'était pas possible de se servir à côté des autres éléments de la relation des places vocalisées et non vocalisées pour la vérification des dates. Dans ce but l'auteur a comparé les textes de la même espèce dans plusieurs

bréviaires croates, et il a réussi, en raison de leurs coefficients, à constater que le second bréviaire de Vrbnik a été écrit pendant le premier quart du XIV-e siècle. Cette constatation vérifiée plus tard par le fait (établi par la méthode paléographique) que la date dans ce bréviaire, c. a. d. l'année 1391, se rapporte à la rubrique et non au texte, et que le bréviaire de Vatican D-215 doit être placé vers l'an 1485, et celui de Ljubljana II-c-163 environ l'an 1490.

A la fin de l'article l'auteur appelle l'attention sur le fait que cette méthode ne peut être appliquée qu'avec la précaution nécessaire et seulement aux textes de même espèce. Comme une illustration l'auteur donne différents fragments des responsoires et des leçons.

L'article finit par une vérification des dates de certains fragments dont le premier est placé par l'auteur dans la dernière décade du XV-e (Milčetić, no. 86), et le second, trouvé dans la bibliothèque scientifique à Rijeka, dans la sixième décade du XV-e siècle. Les deux textes, trouvés dans les bibliothèques des couvents franciscains à Fojnica et à Livno en Bosnie, sont placés par l'auteur dans la seconde moitié du XIV-e siècle.

PRILOZI

Tekstovi

I

BAŠČANSKA PLOČA

(Tekst na str. 36—37)

II

GRŠKOVIČEV APOSTOL

(f. 2v)

кѣнигочіе³⁷: нападѣше вѣшיתיше і : привѣ
ше і на сѣмище : Postaviše же свѣдѣте
le : лѣзу g(lago)ljuče : si čl(o)v(ě)кѣ ne přestaetъ:
g(lago)ly hулѣnye g(lago)le : o mѣstѣ semъ і o za
konѣ slyšahomъ : bo і g(lago)ljučъ : ѣko і(іsu)сѣ na
zaraninъ : сѣ razori mѣsto se : izmѣni
тѣ obyčaj : eže přédastъ namъ moisѣi :
I vѣzrevѣше же на нѣ : vsi sѣdece : вѣ сѣнѣ.
mѣ : vidѣше lice ego : ѣko lice a(n)đ(e)la : reč
e že arhierѣi : ašce si tako sutъ : onъ же re
če muži : і bratie : o(тѣ)ci poslušaite :
b(og)ъ slavy : ѣvi se o(тѣ)cu našemu : avramu :
suču вѣ mesapotomii : přēzde daže
ne vѣseli se : вѣ haranъ : і reče k nemu і
zidi ot zemle svoe : і ot roda svoego : pridі
вѣ zemlu вѣ nuže ašce pokažu ti : To
gda izidetъ : ot zemle : halъdѣiskiję :
і vѣseli se вѣ haranъ : Iže і ot tudѣ : po
umrѣtvi o(тѣ)ca svoego : přēseli se вѣ ze
mlu siju : вѣ nѣiže vy n(y)na živete : і ne
dastъ ѣmu dostoѣniѣ : na nѣi : ni sto

³⁷ Kod transliteracije Ѡ = ć ili šć, ѡ = đ, Ѣ = i, Ѥ = ě, Ѧ = ju, ѧ = y, Ѩ = ѣ, а | ili | = ъ. Brojne vrijednosti prepisane su arapskim brojevima na naš način, dakle ѧ · Ѧ · Ѣ · ѡ = 1391, a ne 1000. 300. 90. 1. ili sl.

AN(TIPONb) . O vshode svête , svêta
 věčnago . i sl(b)nce pravdi . poidi
 prosvêti sêdeće vь tmê i v s
 êni semrtnêi . OR(A)C(IÊ) . POMAGAI .
 JUTRĚNA V PETI . BIT(ATORIÊ) . Bđête . AN(TIPONb)
 Vsakъ dolъ naplnit se . i vsaka
 gora i hlъmъ smêrit se . i uzrit'
 vsaka plъtъ sp(a)senie b(o)žie . al(êluê) .
 PS(AL'BMb) . Raduite se . MAT(UTINA) . AN(TIPONb) . Vsa
 kъ . PS(AL'BMb) . P(o)m(i)l(ui) me b(o)že . K(A)P(I)T(ULb) .
 Br(a)tê . mirъ b(o)žji iže prospêva
 etъ vsakъ umъ . da utvr'di [tъ sr(bdъ)ca vaša . . . itd.]

b

[stvorilъ]

esi . OR(A)C(IÊ) . Daždъ — V N(A)V(E)Č(E)RĚ . Ro
 t(e)bra . 24 . d(b)ny — V S(U)BUTU PRĚD'
 PRĚVU N(E)D(Ě)LJU PO ROŽDĚSTVĚ H(RĚSTO)VĚ :
 V(E)Č(E)RNI . AN(TIPONb) . B(la)ž(e)noe črêvo eže
 te nosi h(rĚst)e . i b(la)ž(e)na sьsca . êže te
 doista g(ospod)i . . sp(a)itelju mira . Al(êluê) .
 B(e)r(a)š(b) . S t(o)boju vl(a)dičьstvo . OR(A)C(IÊ) —
 Daždъ prosimъ vsemogi b(o)že . d
 a iže edinočedago s(i)na tvo
 ego . n(a)šego tĚlese sučьstvom' .
 roždena isp(o)v(ê)dajutъ . nikiže
 dĚvl(b)skimъ poskrunienemъ mo
 gli se bi poskruniti .
 N(E)D(ĚL)E . 1 . PO ROŽDĚSTVĚ . H(RĚSTO)VĚ . BIT(ATORIÊ) .

V

II. VRBNIČKI BREVIJAR

(f. 248^v sred.⁴¹)

c

[ot d]

rugъ svoihъ vnimai .
 Drugъ vĚr'nъ kr'ov' krĚpъ
 kъ obrĚtъ iže oběte
 skrovišće Drugu vĚr

⁴¹ Od 4.—18. r. u c i od 4.—19. r. u d. Ispor. rubriku i tekst u paleogr. pogledu, i oběte za obrěte, drogъ za drugъ u prvom dijelu (u tekstu).

nu něstь cěni . i něst'
směri dobrotě ego .
drogь věrnь utěha
žitiju . i boečei se g(ospod)a
obrěcut' i . ti že g(ospod)i

č. t. p. a. [1391]

Vidimo budi da o okt(a)bi p
etekostь do priš(b)stva . 28 n(e)d(i)l'
e(stь) naiveče . a naim(a)ne . 24. a sl
užabь n(e)d(i)lnihь e(stь) 24 . i vs(a)ku
n(e)d(i)lju kladet se officii si .

[k(ь)g)d]

a ihь bude . 28. pušča se n(e)d(i)la v ok
t(a)bě b(ogo)r(od)ice sprědь reč(en)imi. I ašče
po sihь okt(a)b(a)hь pridu nike ferie
budi reeňь činь n(e)d(i)lni . i t(a)ko tvor
e nigdar' ne zabludišь v n(e)d(i)l(a)h'
v(i)še r(e)č(e)nihь . n(e)d(i)le 2. p(o) p(e)t(e)k(ostьhь) or(a)ciě s(ve)t(a)go
R(u)brika ot knigь c(a)rskihь . Nav(i)šč(ue)mo
da vse ištorie koncь kladet se
nižnee . V leto ono v ko n(e)d(i)la
stati bude na a [1] . pritče solo
mune č'ti v n(e)d(i)lju pred' užemь s(veta)go
p(e)tra . knigi ioba čti v n(e)d(i)lju po
s(ve)t(o)mь eđidi op(a)ti . knigi tobii
ni čti v n(e)d(i)lju po vzneseni s(veta)go
križa knigi ijuditi čti v n(e)d(i)l
ju po s(ve)t(o)mь mavricii m(u)č(e)n(i)ci . kn(i)g
[i estori ... itd.].

VI

PSALTIR PETRA FRAŠČICA

(f. 129v)

c

Poite i prevznosite —
Podobaet' bo pět(i) vinu .
Bl(agoslo)v(i)te sl(a)ni i s'nězi . noč'
i d(a)ňь g(ospod)a —
I t(a) bo drug' drugu us
tupajuća . tečeniimь
bl(agoslo)v(i)te vladiku —
Poite i prevznosite —
Poet(ь) bo veličeče . da

všago ima tečenie —
 Bl(agoslo)v(i)te s(vě)ť i t'ma . i ml'ni
 e i obl(a)ci g(ospod)a —
 Mlnie bo světom' . a obl
 aci daždem' . bl(agoslo)v(e)t(ť) g(ospod)a —
 Poite i prevzn(o)s(i)te —
 Služeniem' sl(a)vet' g(ospod)a —
 Bl(agoslo)v(i)te z(eml)a gori i hl'mi v
 sa proz(e)bajučie na z(eml)i g(ospod)a —
 Služeniim' živučih'
 i ta bl(agoslo)v(i)ť g(ospod)a —
 Poite i prevznos(i)te v v(ě)ki
 Pěti bo vs(ě)mь d(u)š(e)vnim'
 i bezd(u)šn(i)mь pov(e)lěvae
 t' d(u)hь s(ve)ti —
 Bl(agoslo)v(i)te istočn(i)ci mora i rě
 ki kiti . i vsa d'vižuč
 iě se va vodah' g(ospod)a —
 Z(e)ml(ť)noe es(ť)s tvo ustet'
 troici š nimi bl(agoslo)v(i)ti g(ospod)a .
 Poite i prev'znosite —
 Ěkože bl(agoslo)v(i)te t(a)kožde —
 Bl(agoslo)v(i)te vse pt(i)ce n(e)b(e)skie
 Zv(ě)ri i vsi skoti g(ospod)a —
 Poite i prev'znosite . —

d

Bl(agoslovi)te s(i)nove č(lověč)sci
 bl(agoslo)vi i(zdrai)lju g(ospod)a . —
 Poite i prev'z(nosite) —
 b(lagoslovi)te ierěi g(ospod)ni . r(a)bi g(ospod)n(i) g(ospod)a
 Poite i prev'znos(i)te —
 Bl(agoslo)v(i)te d(u)si i d(u)še pr(a)v(ť)dn(i)h'
 i pr(ě)p(o)d(o)bn(i)h' sm(ě)renii sr(ě)bc(e)mь
 g(ospod)a — Poite i prev'znos(i)t(e) —
 Bl(agoslovi)te ananiě azaria mis
 ail' . ap(osto)li⁴² i pr(o)r(o)ci m(u)č(e)n(i)ci g(ospod)a —

⁴² Te ligature (na toj strani) Vajs ne spominje. Uopće, njegov je prikaz o Fraščićeveu psaltiru (Zaltář Fraščičův, Slavia I, 269-284, II, 304-309) dosta nepotpun i nesiguran, pa traži bolju obradbu. Za primjer spomenut ću, kako Vajs na jednoj strani (I, 271) zaključuje, da Fraščić pišući ž i ž u glasovnoj službi (ž u svezi sa m, l na str. 77⁰⁹ i ž u zělo na više mjesta) »patrně napodobuje tu jen starši předlohu«, te da i »litery M (h) užívá... podle vzoru nejstarších pramenů hlaholských«, da drugdje (II, 304 i d.) iz drugih (manje uvjerljivih) razloga stvori zaključak, da je »Fr. prepisoval asi z předlohy cyrillské« i da je »domněnka o předloze cyrillské pravděpodobnějši« (ib.), da bi onda na kraju ipak nekako dopustio i ono prvo (»přepisem at' přímým z textu hlaholského nebo spíše nepřímým (t. j. z textu cyrillského) jest text Fraščičův.« II, 308).

Poite . Bl(agoslo)vimъ o(tъ)ca i s(i)na .
 Hv(a)limъ bl(agoslo)v(i)mъ k'lanaim' s
 e g(ospode)vê . M(o)l(i)tva zah
 ariina o(tъ)ca iv(a)nôva .
 Bl(agoslovle)nъ g(ospod)ъ b(og)ъ iz(drai)l(e)v' . êko pos
 êti i stv(o)ri izb(a)vl(e)
 nie l(jude)mъ svoim' —
 L(judъe) mênit' v(ê)rovav'see
 v h(rъst)a . ti bo posêćeniju d
 ostoini b(i)še . edino d
 êlo v s(e)bê-b(o)žie posêće
 nie êvalše . —
 I vz'dviže rog' sp(a)s(e)niê
 n(a)š(e)go . v d(o)mu d(a)v(i)da otroka
 svoego —
 Roga n(a)r(i)caet' c(êsa)rstvie
 ili silu priemlemu
 v s(ve)tih' k'nigah' . oboe
 že se e(stъ) h(rъst)ъ — —
 Iz'sad'i ot ê(sarъst)viê d(a)v(i)d(o)va .
 ta bo e(stъ) c(êsa)rъ c(êsa)r(stv)ujućim' . i ne
 pobêdimaê sila o(tъ)ča .
 t(a) bo e(stъ) vse vr(a)gi n(a)še po
 bêdilъ⁴³ — —

1684 m(êseca) juna na 20
 libar s(vete) m(arie) z bara

VII

PSALTIR PETRA FRAŠČICA

(f. 130 v; tekst vidi na str. 11)⁴⁴

Crtež se vjerojatno odnosi na stranu 131 r, na kojoj je slijedeća bilješka, koja ilustrira teške prilike, koje su tada vladale u Istri: i ta milêžim zgora r(e)čeni i pisani bē pisan 10ti danъ prvo neže pridoše kneza iv(a)na ljudi plēnat' istro. i poplēniše boljun' i vran' i brêst' i vse pod' učku . i poidoše ot pazina ljudi i hotêhu oteť ta isti plēn' . i pobiše e kneza iv(a)na ljudi vele zlo i bē ih' mr'tvo da i 17 i 70 (?) ljudi . a ranenêh' da i 70 . a ćić (k)n(e)za iv(a)na 20 ino 7 . i to bē bi (?) ta boi storen' na s(ve)t(o)ga fabiēna i šebaštiēna n[ ] m(ê)s(e)ca en'v(a)ra l(ê)t' g(ospod)u'nih' (1)463 . b(og)ъ s n(a)mi am(en).

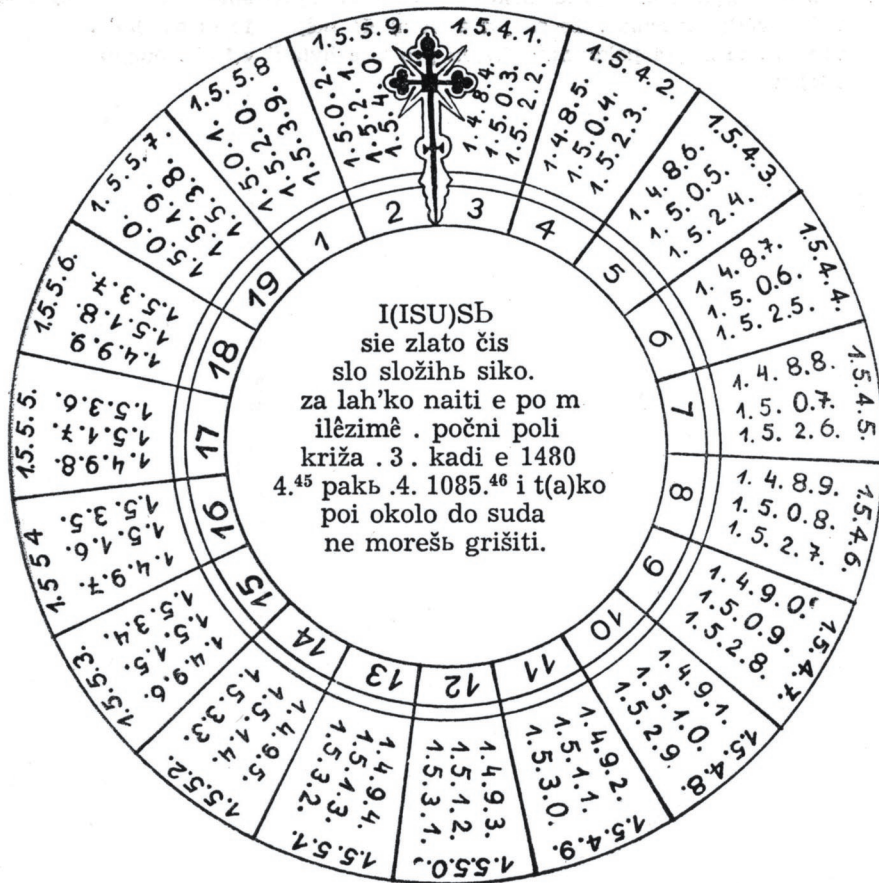
⁴³ Jagić rekonstruirao to mjesto pobê(ždъši), Psalt. bon 728 adn. VIII, 69.

⁴⁴ Ispoređujem 130 v sa 129 v, jer je na 130 r samo desetak redaka teksta (i to samo u prvom stupcu).

VIII

II. NOVLJANSKI BREVIJAR

(f. 275 r)

B Nočiju vstajučē bdēmъ v'si v's(a)gda v' pēs'něňh mislemъ toli silami v'semi g(ospode)vě poemъ slat'kie pēs'ni : . Da m(i)l(o)st(i)vomu c(ěsa)ru v' kupъ pojuče š' nego s(ve)t(i)mi utegli bihomъ v' polaču vniti neba takoe [vъ] ta b(la)ž(e)ni s(ve)ti životъ : . Podai n(a)mъ to b(la)ž(en)stvo b(la)ž(e)noe o(t)ca toli s(i)na v' kup že d(u)ha s(ve)t(a)go egože oglašaeť se sl(a)va vs(e)mu miru . am(e)ň : .

⁴⁵ Tj. 1480 i 4 = 1484.

⁴⁶ č. o. d. (1085) griješkom mjesto č. u. o. d. (1485).

Se juže noći tan'čit' se sěň s(vě)ta zora svitajući b
lišćit' hotěni prosim' v'si vs(e)m(o)gučago : . Da b(og) b n(a)s
p(o)m(i)lovav' v'se otreněť nedugi i podas't' n(a)m' cělen' b
ie dast' otočaskoju m(i)l(o)stiju c(ěs)a(r)stvo n(e)b(e)skoe. Po
dai n(a)m' to

V O s(vě)tě b(la)ž(e)na troice i pokor'noe edin'stvo . juže slnce otstupaeť oganoe
v'lěi s(vě)ť slncem' . Te za jutra hv(a)let' p(ě)sni te pr(o)s(i)m' .
večer' . te n(a)ša pokor'na⁴⁷ sl(a)va pro v'se hv(a)li v(ě)ki . b(og)u
o(t)cu

---

⁴⁷ Petlja kod p svojim završnim krakom prelazi preko retka, kao da je pisac htio napisati ligaturu *pr* (*pro*..).

1. Baščanska ploča (sn. Standl)

38000 6th B. 2000

1. **I**nscripcio de ...
 2. **E**st ...
 3. **E**st ...
 4. **E**st ...
 5. **E**st ...
 6. **E**st ...
 7. **E**st ...
 8. **E**st ...
 9. **E**st ...
 10. **E**st ...
 11. **E**st ...
 12. **E**st ...
 13. **E**st ...
 14. **E**st ...
 15. **E**st ...
 16. **E**st ...
 17. **E**st ...
 18. **E**st ...
 19. **E**st ...
 20. **E**st ...

3. Bečki listići

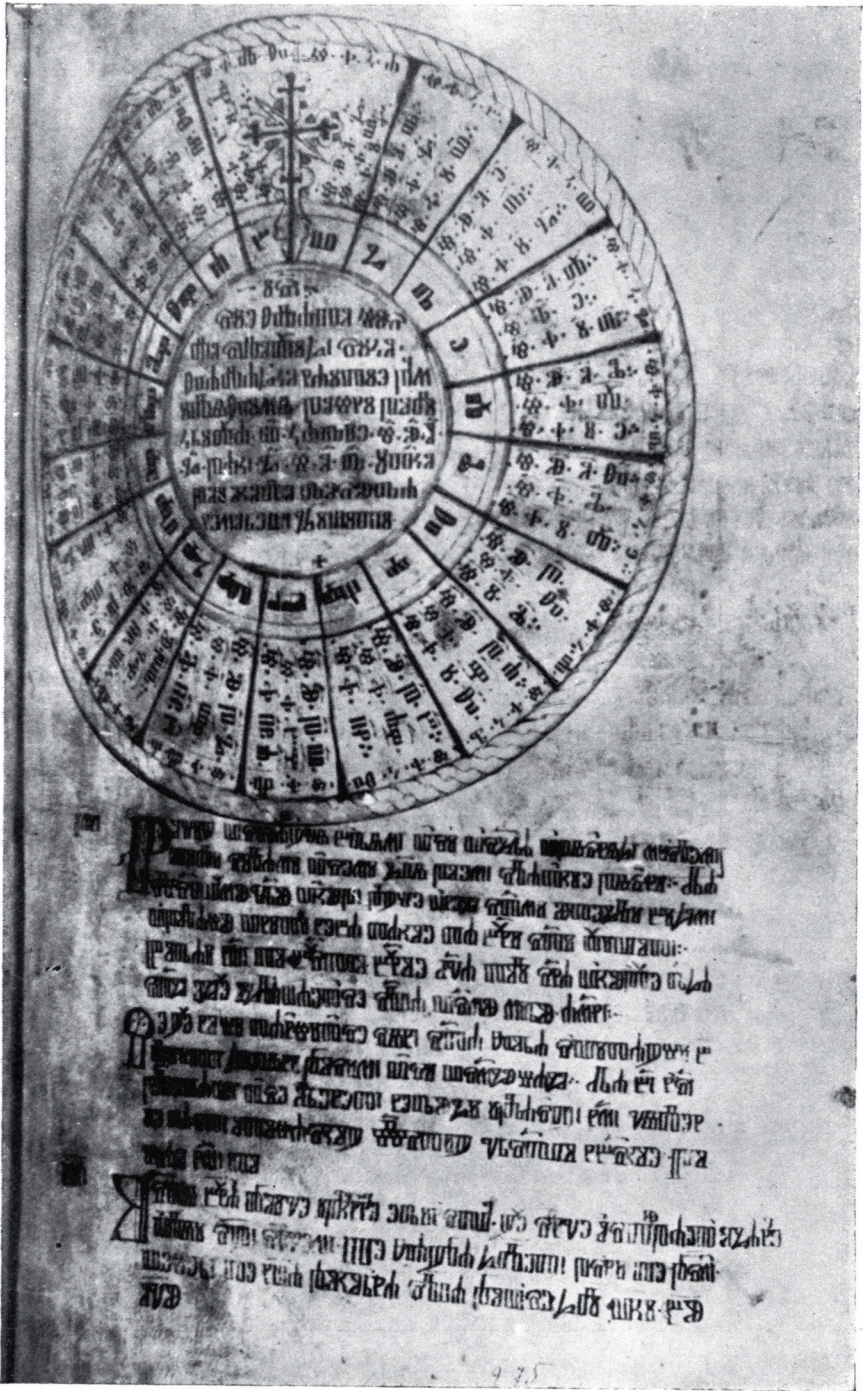

177
 178
 179
 180
 181
 182
 183
 184
 185
 186
 187
 188
 189
 190
 191
 192
 193
 194
 195
 196
 197
 198
 199
 200
 201
 202
 203
 204
 205
 206
 207
 208
 209
 210
 211
 212
 213
 214
 215
 216
 217
 218
 219
 220
 221
 222
 223
 224
 225
 226
 227
 228
 229
 230
 231
 232
 233
 234
 235
 236
 237
 238
 239
 240
 241
 242
 243
 244
 245
 246
 247
 248
 249
 250
 251
 252
 253
 254
 255
 256
 257
 258
 259
 260
 261
 262
 263
 264
 265
 266
 267
 268
 269
 270
 271
 272
 273
 274
 275
 276
 277
 278
 279
 280
 281
 282
 283
 284
 285
 286
 287
 288
 289
 290
 291
 292
 293
 294
 295
 296
 297
 298
 299
 300
 301
 302
 303
 304
 305
 306
 307
 308
 309
 310
 311
 312
 313
 314
 315
 316
 317
 318
 319
 320
 321
 322
 323
 324
 325
 326
 327
 328
 329
 330
 331
 332
 333
 334
 335
 336
 337
 338
 339
 340
 341
 342
 343
 344
 345
 346
 347
 348
 349
 350
 351
 352
 353
 354
 355
 356
 357
 358
 359
 360
 361
 362
 363
 364
 365
 366
 367
 368
 369
 370
 371
 372
 373
 374
 375
 376
 377
 378
 379
 380
 381
 382
 383
 384
 385
 386
 387
 388
 389
 390
 391
 392
 393
 394
 395
 396
 397
 398
 399
 400
 401
 402
 403
 404
 405
 406
 407
 408
 409
 410
 411
 412
 413
 414
 415
 416
 417
 418
 419
 420
 421
 422
 423
 424
 425
 426
 427
 428
 429
 430
 431
 432
 433
 434
 435
 436
 437
 438
 439
 440
 441
 442
 443
 444
 445
 446
 447
 448
 449
 450
 451
 452
 453
 454
 455
 456
 457
 458
 459
 460
 461
 462
 463
 464
 465
 466
 467
 468
 469
 470
 471
 472
 473
 474
 475
 476
 477
 478
 479
 480
 481
 482
 483
 484
 485
 486
 487
 488
 489
 490
 491
 492
 493
 494
 495
 496
 497
 498
 499
 500
 501
 502
 503
 504
 505
 506
 507
 508
 509
 510
 511
 512
 513
 514
 515
 516
 517
 518
 519
 520
 521
 522
 523
 524
 525
 526
 527
 528
 529
 530
 531
 532
 533
 534
 535
 536
 537
 538
 539
 540
 541
 542
 543
 544
 545
 546
 547
 548
 549
 550
 551
 552
 553
 554
 555
 556
 557
 558
 559
 560
 561
 562
 563
 564
 565
 566
 567
 568
 569
 570
 571
 572
 573
 574
 575
 576
 577
 578
 579
 580
 581
 582
 583
 584
 585
 586
 587
 588
 589
 590
 591
 592
 593
 594
 595
 596
 597
 598
 599
 600
 601
 602
 603
 604
 605
 606
 607
 608
 609
 610
 611
 612
 613
 614
 615
 616
 617
 618
 619
 620
 621
 622
 623
 624
 625
 626
 627
 628
 629
 630
 631
 632
 633
 634
 635
 636
 637
 638
 639
 640
 641
 642
 643
 644
 645
 646
 647
 648
 649
 650
 651
 652
 653
 654
 655
 656
 657
 658
 659
 660
 661
 662
 663
 664
 665
 666
 667
 668
 669
 670
 671
 672
 673
 674
 675
 676
 677
 678
 679
 680
 681
 682
 683
 684
 685
 686
 687
 688
 689
 690
 691
 692
 693
 694
 695
 696
 697
 698
 699
 700
 701
 702
 703
 704
 705
 706
 707
 708
 709
 710
 711
 712
 713
 714
 715
 716
 717
 718
 719
 720
 721
 722
 723
 724
 725
 726
 727
 728
 729
 730
 731
 732
 733
 734
 735
 736
 737
 738
 739
 740
 741
 742
 743
 744
 745
 746
 747
 748
 749
 750
 751
 752
 753
 754
 755
 756
 757
 758
 759
 760
 761
 762
 763
 764
 765
 766
 767
 768
 769
 770
 771
 772
 773
 774
 775
 776
 777
 778
 779
 780
 781
 782
 783
 784
 785
 786
 787
 788
 789
 790
 791
 792
 793
 794
 795
 796
 797
 798
 799
 800
 801
 802
 803
 804
 805
 806
 807
 808
 809
 810
 811
 812
 813
 814
 815
 816
 817
 818
 819
 820
 821
 822
 823
 824
 825
 826
 827
 828
 829
 830
 831
 832
 833
 834
 835
 836
 837
 838
 839
 840
 841
 842
 843
 844
 845
 846
 847
 848
 849
 850
 851
 852
 853
 854
 855
 856
 857
 858
 859
 860
 861
 862
 863
 864
 865
 866
 867
 868
 869
 870
 871
 872
 873
 874
 875
 876
 877
 878
 879
 880
 881
 882
 883
 884
 885
 886
 887
 888
 889
 890
 891
 892
 893
 894
 895
 896
 897
 898
 899
 900
 901
 902
 903
 904
 905
 906
 907
 908
 909
 910
 911
 912
 913
 914
 915
 916
 917
 918
 919
 920
 921
 922
 923
 924
 925
 926
 927
 928
 929
 930
 931
 932
 933
 934
 935
 936
 937
 938
 939
 940
 941
 942
 943
 944
 945
 946
 947
 948
 949
 950
 951
 952
 953
 954
 955
 956
 957
 958
 959
 960
 961
 962
 963
 964
 965
 966
 967
 968
 969
 970
 971
 972
 973
 974
 975
 976
 977
 978
 979
 980
 981
 982
 983
 984
 985
 986
 987
 988
 989
 990
 991
 992
 993
 994
 995
 996
 997
 998
 999
 1000

7. Psaltir Petra Frašćića

8. II. Novljanski brevijar